ब्रह्मसूत्र by बादरायण with the Commentary विज्ञानामृत by विज्ञानभि[क्षु] – Edited by पं० मुकुन्द शास्त्री.

(चौखम्बा संस्कृत सीरीज No. 8), ~~1901~~, Benares, 1901.

(48)

Philosophy

चौखम्बा Series

No. 30

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्वि-
ज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:--OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

1900.

श्रीः ।

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३०

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो नारायणाय ।

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

विज्ञानामृताख्यम् ।

विज्ञानभिक्षुविरचितम् ।

सर्वत्र यो यत्र सर्वं यस्य सर्वमतो भवेत् ।
चिदचिच्छक्तये तस्मै नमश्चिन्मात्ररूपिणे ॥१॥
अन्तर्यामिगुरूद्दिष्टज्ञानविज्ञानभिक्षुणा ।
ब्रह्मसूत्रर्जुव्याख्या क्रियते गुरुदक्षिणा ॥२॥
श्रुतिस्मृतिन्यायवचःक्षीराब्धिमथनोद्धृतम् ।
ज्ञानामृतं गुरोः प्रीत्यै भूदेवेभ्यो नु दीयते ॥३॥
परिविषय्य सद्बुद्ध्या मोहिन्येवाथ दानवान् ।
कुतर्कान्वञ्चयित्वेदं पीयताममृतेप्सुभिः ॥४॥
पीत्वैतद्बलवन्तस्ते पाखण्डासुरयूथपान् ।
विजित्य ज्ञानकर्मभ्यां यान्तु श्रीमद्गुरोः पदम् ॥५॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतिसिद्धपरमपुरुषार्थसाधनताके ब्रह्मज्ञाने विधिः श्रूयते "आत्मेत्येवोपासीत" "स म आत्मेति विद्यात्तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण" इत्यादिरूपः तत्र किं

ब्रह्म किं वा तस्य ब्रह्मतानिर्वाहकं गुणजातं कीदृशं वा तस्य ज्ञानं कीदृशं वा तस्य ज्ञानफलमित्यादिकं विशिष्य मुमुक्षूणां जिज्ञासितं भवति श्रुतिष्वापाततो ऽन्योन्यविरुद्धार्थतायाः शाखाभेदेन प्रतिभासनादिति अतस्तन्निर्णयाय ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमपेक्षितम्। नन्वथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिपूर्वमीमांसयैव ब्रह्मज्ञानरूपधर्मस्यापि मीमांसितत्वान्नास्ति पुनराकाङ्क्षा, ब्रह्मज्ञानस्य च धर्मत्वं चोदनालक्षणत्वात्सिद्धम् अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनमित्यादिस्मृतेश्च। वक्ष्यति चाचार्यः, सर्वासु वेदान्तविद्यासु चोदनां सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादितिसूत्रेण, तत्र कुतर्कजातस्य च पश्चान्निराकरिष्यमाणत्वादिति, मैवम्। सामान्यतो धर्मत्वादिना निरूपणेऽपि अशेषविशेषनिर्द्धारणार्थं कल्पसूत्रादिवद्ब्रह्ममीमांसाया अप्यपेक्षितत्वात्, ननु तथाऽपि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासा नोपपद्यतइति चेन्न। तदेव ज्ञानं किं सांख्ये सिद्धं जीवचैतन्यं, किं वा चैतन्यान्तरमित्येवं स्वरूपजिज्ञासासत्त्वादिति। तदेवमाकाङ्क्षितत्वाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यारम्भं प्रतिजानीते भगवान्वेदव्यासः—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा॥

अत्राथ शब्द उच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपोऽधिकारवाचकः, अधिकारश्च प्रकरणं प्राधान्येन निरूपण

मिति यावत्, अतो ब्रह्मशेषतया ऽन्येषामपि मीमांसनमर्थाच्चिन्नं, तथा प्रत्यधिकरणं ब्रह्मशब्दाभावे ऽपि प्रकरणितया ब्रह्मैव लब्धव्यमित्यादिकमथशब्दस्य प्रयोजनम्, अत इत्यत्रेदमा प्रकृतं सूत्रमुच्यते, पञ्चमी चाऽवधौ, तथा च इदं सूत्रमारभ्येत्यर्थः, अर्थज्ञानात्प्रागेव सूत्रस्योपस्थितत्वान्न तत्परामर्शानुपपत्तिः वच्यमाणस्यापीदमा परामर्शदर्शनात् उत्तरसूत्रमारभ्येत्यर्थस्त्वतिसमीचीनः, तथा च यथा ग्रन्थशेषे ऽनावृत्तिः शब्दादिति समग्रसूत्रद्विरावृत्तिः शास्त्रोत्तरावधिसूचिका, तथैवात इति शब्दोपि तत्पूर्वावधिवाचकः, एवं हि शास्त्रस्य पूर्वापरान्तद्वयावधारणे सति ग्रन्थमहावाक्यार्थबोधाय वाक्यान्तराकाङ्क्षयो शिष्याणां विलम्बो न भवतीत्याशयेन शास्त्रकृद्भिराद्यन्तावधी परिच्छिद्येते, अवश्यं चाथातःशब्दयोर्यथोक्तार्थतैव शास्त्रान्तरेष्वभ्युपेया, यथा अथातो व्रतमीमांसेत्यादिश्रुतौ ।

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम् ।
असम्पृष्टानां[१] विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवदित्यादि ॥

स्मृतौ च, न हि तत्राधिकारावधौ विहायाऽथातःशब्दयोरन्यार्थता सम्भवति । ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दार्थस्य जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा अतो विशिष्य पूर्वं ब्रह्मज्ञानाभावे ऽपि शिष्याणां न सूत्रवाक्यार्थबोधासम्भवः, ब्राह्मणवेदहिरण्यगर्भादिषु ब्रह्मशब्दस्य

(१) कात्यायनकृतकर्मप्रदीपस्य प्रथमः श्लोकः ।

गौणत्वेन न ब्रह्मशब्दार्थतेति वक्ष्यामः । जिज्ञासा-चात्रविचारो मीमांसापरनामकः । जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसाशब्दवद्विचारे रूढत्वात्, अथातो धर्मजिज्ञा-सेत्याद्यनेकशास्त्रेषु जिज्ञासां प्रतिज्ञाय विचारकर-णदर्शनात् । श्रुतावपि ब्रह्मज्ञानेच्छयोपसन्नं शिष्यं प्रत्यपि "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" पुनर्जिज्ञासोपदे-शाच्च । अत एव अजिज्ञासितसद्धर्मो गुरुं मुनिमुप-व्रजेदित्यादिवाक्येषु विचारएव जिज्ञासाशब्दः प्र-युज्यमानो दृश्यते तत्रेच्छार्थकत्वासम्भवात् । तस्मा-द्योगेन रूढतया च प्रकरणभेदेन जिज्ञासाशब्दो वि-चारेच्छयोरुभयोरेव वाचक इति बोध्यम्, विचारश्च विवरणं निर्णयहेतुभूतं लिङ्गाद्यवधारणम्, निर्णयश्चो-क्तो न्यायाचार्यैः, विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधा-रणं निर्णय इति । स च निर्णयो वेदान्तैरेवेति व-क्ष्यति । शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रेण ॥ तथा चायं सू-त्रार्थः इदं सूत्रमारभ्य प्राधान्येन ब्रह्मविचारः तच्छा-स्त्रमस्माभिः क्रियतइति ॥ यदि च जिज्ञासाश-ब्देन तच्छास्त्रं न लक्ष्यते तदा आचार्येण पूर्वमेव ब्र-ह्मणो निर्णीतत्वाद्विचारप्रतिज्ञा नोपपद्यते । नोप-पद्यते च विचारं प्रतिज्ञाय सूत्रपरम्परारचनमिति ॥ आधुनिकास्तु प्रौढ्या सूत्रमिदमेवं व्याचक्षते अधी-तस्वाध्यायैर्विचारितकर्मकाण्डैरप्यकर्तृत्वादिरूपेणात्म-नो ऽनवधृतत्वात्तन्निर्धारणे चाविद्यानिवृत्त्या पुरु-षार्थसिद्धेस्तन्निर्धारणायात्मनो ब्रह्मणो जिज्ञासा-

तदुपलक्षितो विचारः शिष्याणां कर्त्तव्यतया शास्त्रस्यादौ विधीयते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। अथशब्दो नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रफलभोगविरागशमदमादिसंपन्मुमुक्षुत्वरूपसाधनचतुष्टयानन्तर्यमाह। अथशब्दश्च वक्ष्यमाणहेतुवाचकः। ज्ञातुं साक्षात्कर्त्तुमिच्छा जिज्ञासा तद्धेतुको विचारः। तथा चायमर्थः। यस्मादग्निहोत्रादिकर्मानित्यफलकं ब्रह्मज्ञानं चानन्तफलकमतः सर्वकर्माणि संन्यस्य शमदमादिसाधनचतुष्टयसंपन्नेन विविदिषुणा ब्रह्मविचारः षड्विधलिङ्गैर्वेदान्ततात्पर्यावधारणरूपो ब्रह्मसाक्षात्काराय कर्त्तव्य इति॥ "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रुतेः"। लिङ्गानि च पूर्वाचार्यैरुक्तानि।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णयइति[1]॥

तथा च विचारविधिपरं सूत्रमिति वदन्ति। तत्रेदमुच्यते कथं पुनः सर्वतन्त्रसाधारणमपेक्षितं चोक्तार्थं हित्वा सामान्याभ्यामथातःशब्दाभ्यामेतादृशो ऽर्थविशेषो ऽवधारित इति। साधनाध्यायसूत्रेभ्य इति चेत् तर्ह्यलमत्र तत्सूचनेन एकाक्षरलाघवाद्याचार्याः पुत्रोत्सवं मन्यते न वो साधनाध्याये सर्वकर्मत्यागं वा विचाराङ्गत्वेन शमदमादीन्वा विधास्यति किं तु विद्याया अकर्मशेषतया पुरुषार्थहेतुत्वं प्रतिज्ञाय तत्साधकत्वेन समाधिनि-

(१) इति बृहद् वार्त्तिके।

ष्ठानां न्यायसिद्धं कामतः कर्मत्यागमनुवदति उ-पमर्द्दं चेति सूत्रेण तथा विद्याप्रधाने संन्यासाश्र-मे विधिं व्यवस्थापयिष्यति न सर्वकर्मत्यागे तथा संप्रज्ञातयोगजब्रह्मसाक्षात्काररूपायामेव विद्यायां फलपर्यवसायिन्यां शमदमाद्यन्तरङ्गसाधनं वक्ष्यति शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया तेषा-मवश्यानुष्ठेयत्वादिति सूत्रेण। "तस्मादेवंविच्छान्तो-दान्तउपरतस्तितिक्षुःसमाहितो भूत्वा आत्मन्येवा-त्मानं पश्यती" त्यादिश्रुतौ। संप्रज्ञातजसाक्षात्कारा-ङ्गतयैव शमदमादिविधानात्। नारदीये नित्यानित्य-विवेकादिसाधनचतुष्टयप्रतिपादनानन्तरं।

चतुर्भिः साधनैरेतैर्विशुद्धमतिरच्युतम्।
सर्वगं भावयेद्विप्राः सर्वभूतदयापर[१]॥

इति वाक्येन साधनचतुष्टयस्य ध्यानाङ्गताया एव लाभाच्च। तत्र च यदि अङ्गाङ्गतया बहिरङ्गैरग्नी-न्धनादिभिः कर्माङ्गैर्विक्षेपात् शमादिर्न संभवति तदा अन्तरङ्गानुरोधेन बाह्याङ्गान्यग्नीन्धनादीनि ना-पेक्षणीयानीत्येव वक्ष्यति। अत एव चाग्नीन्धनाद्य-नपेक्षेति सूत्रेण। न तु कर्मत्यागं तेनापि सूत्रेण विधास्यति। तथा सति सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुते-रश्ववत् सहकारित्वेन चेत्युत्तरसूत्रविरोधात्। कर्मा-नपेक्षेत्यस्यैव वक्तव्यतौचित्याच्च। नन्वेवमपि सूत्र-द्वयोक्तयोरग्न्याद्यपेक्षानपेक्षयोर्विरोध एवेति चेन्न।

(१) बृहन्नारदीयअ० ३१ श्लो० ५४।

संन्यासिनां बाह्याग्न्याद्यभावेऽपि स्वसमारोपितानां बाह्याग्न्यादीनामन्तरग्निहोत्रकाले प्रेक्षणीयत्वेनाऽविरोधात् । तथा च विष्णुपुराणे संन्यासप्रकरणे ।

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्ष्योपचितैर्हविर्भि-
श्चिताग्निना स व्रजति स्वलोकानिति[1] ॥
मोक्षधर्मे च संन्यासप्रकरणे ।
प्रादेशमात्रे हृदि निष्ठितं य-
स्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥
उत्तानआस्येन हविर्जुहोति
लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च
वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदइति[2] ॥

न्यायाचार्यैश्च समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध इत्युक्तम् । अग्न्यादीनामात्मन्यारोपणात्कर्मणामप्रतिषेध इत्यर्थः । अत्र मोक्षधर्मवाक्ये ऽङ्गहानावप्यन्तर्यागो योगिनां न दुष्यतीत्युक्तम् । एतेन संन्यासिनां सर्वकर्मत्यागो ऽशास्त्रार्थः, तथा च श्रुतिरपि । "अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदिति सन्धिं समाधावात्मन्याच-

(१) अं० ३ अ० ७ श्लो० ३०

(२) अ० २५४ श्लो० २७ ।

रेदिति च आत्मनि स्वशरीरे समाधिभावेण देवैः सह सन्धिं सन्ध्याख्यं कर्माचरेदित्यर्थः। तथा च श्रुत्यन्तरं परमात्मात्मनो रेकत्वे विज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः सांध्यम् संध्येति। तथा मनौ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति[१]॥

इत्यनेन ज्ञानस्यात्मयागेन सह समुच्चय उक्तः॥ आत्मयागश्च स्वशरीरस्थानामेव सर्वदेवानां स्वकीयस्थानाहोरादिकालेषु स्वभोगैरेव मन्त्रादिनैरपेक्ष्येण यजनम्॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति॥
आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम्।
खं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्॥

इत्यादिमनुवाक्यान्तरात्। तस्य चात्मयागस्य मनोमात्रसाध्यत्वमाह वसिष्ठः वैदिकं कर्म प्रकृत्य।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति प्रत्येकं मुक्तिसाधनम्।
बाह्यं बहिःक्रियाभिश्च यत्तद्विहितसाधनैः॥
आभ्यन्तरं तु मनसा विध्यनुष्ठानमात्मनि।
तयोरन्यतरत्कुर्यान्नित्यं कर्म यथाविधि॥

मोक्षधर्मे च।

शान्तियज्ञरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञरतो मुनिः।

---

(१) अ० १२ श्लो० ९१।

वाङ्मनःकायकर्मैश्च भविष्याम्युरगायन इति[१] ॥

गौतमीयतन्त्रे च।

केवलं सततं श्रीमच्चरणाम्भोजभाजिनां।
संन्यासिनां मुमुक्षूणां मानसः कथितो विधिः ॥

इत्युक्तम् ॥ केवलमित्यनेन बाह्यकर्मणामेव त्यागो लक्ष्यः। मानसकर्मविधानात्। वसिष्ठेनात्मयागस्य प्रशंसा च कृता।

यष्टुमात्मन्यशक्तश्चेद्यजेद्बाह्येषु सर्वदा।
स्वयमुत्पन्नलिङ्गे वा स्थापिते वा विशेषतः ॥

इत्यात्मयागाशक्तावेव बाह्यस्यावश्यकत्वमित्यर्थः। एवं च सति संन्यासिनामप्यन्तरग्निहोत्रं गायत्र्यर्थब्रह्मात्मताध्यानरूपसंध्योदिकं वास्तीति न "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधः। तथा

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
कर्मणां नियतानां तु त्यागो नैव विधीयते।
तेषां कर्मफलत्यागः संन्यास इति चोच्यते ॥

इत्येवंविधवाक्यान्यपि संन्यासविधिना न विरुध्यन्तइति मन्तव्यं। मोहादकर्त्तव्यताज्ञानात् कर्मत्यागस्य वैधत्वे तु तत्तच्छ्रुतिस्मृतयः संकुच्येरन्। असंकोचेनोपपत्तौ संकोचश्चान्याय्यो वैधस्य रात्रिश्रा-

(१) कर्मयज्ञैश्चेतिपुस्तकान्तरपाठः।
(२) अ० १७५ श्लो० ३२।

इत्येव प्रतिषेधानुपपत्तिश्च । प्राप्ताप्राप्तविकल्पग्रासात् पर्य्युदासाश्रयणे च रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादाविव कर्मत्यागवाक्येष्वपि लक्षणाभ्युपगमेन गौरवात्कर्मत्यागवाक्यानामस्य उपदर्शितविकल्पाद्यनुसारेण बाह्यकर्मत्यागपरत्वस्यैवौचित्याच्च । एतेन,

सर्वाणि भूतानिसुखे रमन्ते
सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेद[1] ॥

इत्यादीनि जातवेदानां विदुषां कर्मत्यागविधायकवाक्यानि बाह्यकर्मत्यागपराण्येवावगन्तव्यानि ।

"आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यादिश्रुतिभि"रात्मारामस्यापि विदुषः कर्मावगमात् ।

ज्ञानिना ऽज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणं ।
तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्म मुक्तये ॥
ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः ।
निवृत्तफलतृष्णस्य मुक्तिस्तस्यकरे स्थिता ॥ इति

वसिष्ठकौर्मादिस्मृतिभिर्विदुषोऽपि कर्मावश्यकत्वस्मरणाच्च । तथा कर्मत्यागहेतोर्हिंसाविक्षेपादेरान्तरकर्मण्यसम्भवाच्च । संन्यासिनां कर्माभावे स्वशरीरे

---

(१) महाभारतमोक्षपर्वणि अ० २४४ । श्लो० २५ ।

ऽग्न्यादीनां देवादिनां आरोपणस्य वैफल्यापत्तेश्च ॥ ननु भवतामप्यारोपणमदृष्टार्थमेवाऽग्न्यादीनां देहे सत्त्वादिति चेन्न। बाह्याग्निसूर्याद्याधारकोपासनापरित्यागजदोषपरीहारस्यैव बाह्याग्न्याद्यारोपफलत्वात् एवं ह्यन्तरेव 'समष्टिव्यष्ट्यभेदेन[1] सर्वदेवानां बाह्ययागोपि संपद्यतइति। एवमन्यान्यपि वाक्यानि "किमर्था वयं यक्ष्यामहे" "अग्निहोत्रं न जुह्वांचक्रिरे"।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः।
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥

इत्येवमादीनि विदुषां हिंसाविक्षेपादिदोषदुष्टबाह्यकर्मत्यागविधायकान्येव न त्वावश्यकभिक्षादावप्यन्तर्यागस्य नमस्कारजपादेर्वा प्रतिषेधकानि। कर्मत्यागस्य शमादिपालनाय गुणलोपो न गुणिन इति न्यायेन दृष्टार्थकत्वात्। अत एव,

ऋतुं प्राप्य यथा वृक्षः पत्रं त्यजति निस्पृहः।
तत्त्वं प्राप्य तथा योगी त्यजेत्कर्मपरिग्रहम् ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपि कर्मपरिग्रहस्य कर्मोपकरणस्यैव त्यागोऽवगम्यते। अन्यथा त्यजेत्कर्मेत्येव वक्तुमौचित्यात् प्रणवजपे च शिखायज्ञोपवीताद्यभावेप्यधिकारोऽस्ति तापनीयेऽशिखा अयज्ञोपवीता इति परमहंसं प्रकृत्य प्रणवे एव पर्य्यवसिता इति श्रवणात्। यत्तु

(१) अयंपाठः पुस्तकान्तरेनास्ति।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।
ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ।

इति भगवद्गीताकूर्मयोर्वाक्यं तन्निष्पन्नसमाधियोगिपरं । तेषां बाह्यसंवेदनाभावेन कर्मसामान्याभावोऽदोषात् ॥ तदुक्तं गीतायां ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।

इति तस्मात्स्वयमुद्भवत्समाधिं परित्यज्यान्तरमपि कर्म न कर्त्तव्यं प्रधानानुरोधेन गुणत्यागस्य न्यायसिद्धत्वात् । अत एवानेकसंवत्सरं व्याप्यापि बाह्याभ्यन्तरसर्वकर्मपरित्यागेन समाधाववस्थानं परमर्षीणां श्रूयतइति । तदपि च व्युत्थानकाले यथाशक्ति भिक्षादावन्तर्यागादिः क्रियतएवेति ।

यत्तु यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्[1] ॥ १ ॥

इति मनुवाक्यं तदशक्तपरं बोध्यम् । तत्र हि कर्मत्यागो न विधीयते । किन्तु रोगाद्यशक्त्या कर्माभावे प्रसक्ते विद्यान्नात्मज्ञानादितत्परो भवेदित्येव विधीयते, केचित्तु

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

(१) अ० १२ श्लो० ९२ ।

इत्यादिवाक्येभ्यो विद्वदविद्वद्विषयभेदेन कर्मत्योगकर्मणो व्यवस्थेति वदन्ति । तन्न । उत्पन्नज्ञानस्यापि कर्मविधिश्रवणेन ज्ञानयोगशब्दस्य समाधिवाचकत्वात् । तथा च एकाग्रतालक्षणाज्ज्ञानयोगेन समाध्याख्येन सांख्यानां विवेकाभ्यासिनां निष्ठा ज्ञाननिष्पत्तिः । कर्मयोगेन तु योगिनां योगाभ्यासिनां निष्ठा योगारूढता भवतीत्यर्थः ॥

तथा चोक्तं गीतायामेव ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यतइति ॥

नन्वेवं कर्मत्यागस्याविधेयत्वे विधिर्वा धारणवदिति साधनाध्यायस्थसूत्रेण किं विधेयमुक्तमिति चेत् । संन्यासाश्रम इत्यवेहि । कः पुनरयं संन्यासशब्दार्थः, उच्यते ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहाद् इतिमन्वादिवाक्योक्तः स्वशरीरे अग्न्याद्यारोपणपूर्वकः पुत्रगृहाद्यभिमानत्यागेन गृहात्प्रव्रजनरूप आश्रम इति । अपरश्च केवलकर्माभिमानकर्मफलत्यागादिः कुर्यात्कर्मसंन्यासचिन्तनं ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुरित्यादियाज्ञवल्क्यगीतादुक्तो गौणसंन्यासएव नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छतीति गीतावाक्येन कर्मफलं संन्यासफलस्य नैष्कर्म्यसिद्धिरूपस्य म-

त्वादुक्तसंन्यासाश्रमस्य पूर्वोक्तफलसंन्यासापेक्षया परमत्ववचनादिति। नैष्कर्म्यशब्दस्य अनुगीतादौ संन्यासविशेषवाची दृष्टो यथा,

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्।
सर्वभूतसमो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः[१] ॥

इतिकर्माभिमानतत्फलत्यागयोश्च गौणसंन्यासत्वेपि मुख्यकल्पत्वं मन्तव्यं।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यतइति गीतावाक्ये अभिमानफलत्यागपूर्वकस्य कर्मयोगस्यैव सर्वकर्मत्यागापेक्षया श्रेष्ठत्ववचनात्। समाधिप्रयुक्ताऽशक्त्या रोगदारिद्र्याद्यशक्त्या चैव हि बाह्यकर्मत्यागसिद्धिरिति। अत एव श्रुतिः "आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ" इति। अत एव जनकादिषु वसिष्ठादिषु च ज्ञानकर्मसमुच्चय एव दृश्यतइति। अधिकं तु साधनाध्याये वक्ष्यामः। तस्मात् श्रवणार्थमविदुषां सर्वकर्मत्यागो बाह्यकर्मत्यागो वा शक्तानां न शास्त्रार्थः। आतुरस्य तु बाह्यकर्माशक्तस्यान्तरकर्मानुष्ठानपूर्वकं जाबालोक्तसंन्यासं नैव निराकुर्मः।

अकर्त्तुमसमर्थश्चेज्जुहोतियजतिक्रियाः।
अन्धःपङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः संन्यसेद्द्विजः[२] ॥

इति कूर्मवाक्यादिति। यत्र श्रौतोऽयं विविदिषूणामपि सर्वकर्मसंन्यासः।

(१) अश्वमेधपर्वणि अ० ४५।
(२) कौर्मे अ० ३ श्लो० १०।

"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं तस्मै सविद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्यामिति श्रुतेः, अत्र गुरुमेवेत्येवकारादिभिः सर्वकर्मत्यागावगमादिति तन्न एवकाराद्गुरुभावेनोपगमव्यावृत्तेरेव लाभान्न तु कर्मव्यावृत्तेः। "क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वन्तएकर्षिं श्रद्धयन्तः तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेदिति" वाक्यशेषे क्रियावतामेवोपदेश्यत्वविधानात्। समित्पाणित्वलिङ्गेन होमावगमाच्च। समित्पाणिशब्दस्योपहारपाण्यर्थकत्वोपवर्णनं तु स्वाऽज्ञानवर्णनमेव। नास्त्यकृतःकृतेनेत्यनेन च कर्मणां मोक्षसाधनत्वमेव निराकृतं फलवत्सन्निधावफलस्यैवाङ्गत्वेन तस्यमोक्षाऽसाधनत्वात्। न तु कर्मत्यागो विहित इति। प्रशान्तचित्तायेत्यनेनापि विद्याग्रहणोपयोग्येव प्रशम उक्तः न तु कर्मत्यागः। अर्जुनादिकर्मिभ्योऽपि ब्रह्मविद्योपदेशदर्शनादिति। तथा "न कर्मणा न प्रजया न धनेनेत्यादि श्रुतिरपि कर्मादीनामङ्गानामभावेपि एकेषां जडभरतादीनां मोक्षमेवानुवदति। न तु कर्मत्यागं विदधाति। या च पुत्रैषणादित्यागश्रुतिः साऽपि पुत्रादीच्छानामेव त्यागं विदधाति न तु कर्मणः।

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज[१] ॥

इतिश्रुतिश्च धर्मादेस्तत्त्यागहेतुविवेकख्यातेश्च रागद्वेषादित्यागं विदधाति ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च कर्त्तव्यानीत्यादि गीताद्येकवाक्यत्वात् । अन्यथाजीवतां धर्माधर्मादित्यागासम्भवात् । मूत्रोत्सर्गादावप्यन्ततः पिपीलिकादीनां विनाशात् ।

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

इति गीतावाक्यादिति । "तस्माद् विद्यां चाविद्यां च य स्तद्वेदोभयं सहेत्यादि परब्रह्मप्रकरणस्थवाक्यविरोधात्सर्वकर्माणि सन्न्यस्य श्रवणं कुर्यादित्याधुनिकानां विधिकल्पनं कुकल्पनमेवेति द्रष्टव्यम् । अत एव श्रवणानन्तरमेव मनुना संन्यासाश्रमो विहितः । वेदान्तान्विधिवत् श्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज इति ॥ तस्मात्संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यस्यायमेवार्थोऽज्ञस्याऽशक्त्या बाह्यकर्मत्यागरूपं संन्यासे सति श्रवणमवश्यं कर्तव्यमिति । ज्ञानकर्मसमुच्चये चायं विशेषः ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

इत्यादि वाक्यानुसारेणावगन्तव्यः । आरुरुक्षुत्वेनोत्सर्गतो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः कर्माधिक्येनाऽनुष्ठेयं ज्ञानं तु तदुपसर्जनं युज्यमानस्य तथा च वानप्र-

(१) मोक्षपर्वणि अ० ३७२ श्लो० ४० ।

स्यस्योभे एव समे समुचिते योगारूढतया तु परिव्राजकस्य ज्ञानं प्रधानम्। आन्तरं कर्म तदुपसर्जनमिति। एतेषु प्रकारेषूत्तरोत्तरमायासबाहुल्याद्धिंसादिदोषह्रासाच्च मोक्षाख्यफलेऽप्याश्वाऽशुतरादिरूपेण विशेषो मन्तव्यः॥

जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि[1]॥

प्राप्नोतीति विष्णुपुराणादिति। पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य युज्यमानस्येत्यर्थः। यथोक्तव्यवस्थया च प्रत्येकप्राधान्यसमसमुच्चयबोधकवाक्यानां पूर्वोत्तरमीमांसयोश्चाविरोध इति प्रत्येकप्राधान्यसमुच्चयवाक्यं च यथा मोक्षधर्मे॥

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः।
कर्मनिष्ठां वदन्त्यन्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः॥
प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलं।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा पञ्चशिखेन मे॥
तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः।
श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः[2]॥

इति जनकेनोक्तं। तत्र कर्मप्राधान्यसमसमुच्चयज्ञानप्राधान्यानां फलरूपं त्रिविधं मोक्षं क्रमेणाह तत्त्वसमाससांख्यस्य भाष्ये पञ्चशिखाचार्यः।

(१) अं० ६ अ० ७ श्लो० ३३।
(२) अ० ३२० श्लो०। ३९। ४०। ३७।

आद्यौ तु मोक्षौ ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृच्छ्रक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

इति कृच्छ्रक्षय आत्यन्तिकदुःखाभावः । इदानीं समाधिरहितस्यापि विविदिषुतामात्रेण सर्वकर्मत्यागे परीक्षकुतर्का अपि परिक्रियन्ते । ननु श्रुतिस्मृतीनां कर्मत्यागाऽविधायकत्वे ऽपि । ज्ञानिनामर्थादेव कर्मत्यागो लभ्यते ज्ञानकर्मणो रेकदाविरोधादिति नैवम्, यदि ज्ञानशब्देन समाधिरुच्यते तदा एकदा विरोधे ऽपि व्युत्थानदशायां भिक्षाटनादात्मयागसम्भवात्कालाद्यङ्गहानावपि योगिनामदोषस्योक्तत्वात् । यदि पुनर्ज्ञानशब्देनानुभवमात्रमुच्यते तदा तेन सहकर्माभिमानस्यैव विरोधान्नतुकर्मणः । जडभरतादीनां भिक्षाटनादेर्भवतामप्यभ्युपगमात्कुर्याद्विद्वांस्तथाऽशक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमित्यादिवाक्यैर्वैदिककर्मणामपि विदुषि विधानाच्च । न चा ऽभिमानाद्यभावेन ज्ञानिनां कर्मनिष्फलमेवेति तत्त्याग एवोचित इति वाच्यम् ।

उत्सिदेयुरिमेलोका न कुर्यां कर्मचेदहं ।
सङ्करस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

इत्यादिवाक्यतो लोकविनाशनजप्रत्यवायानुत्पत्तेरेव फलतुसिद्धेः, योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धय इत्यादिवाक्यैः सत्त्वशुद्ध्याख्यपापक्षयहेतुतयैवाभिमानाख्यसङ्गशून्यकर्मणां साफल्याच्च । अन्यथा पापजन्यरोगादिना शरीरनाशादिभिर्ज्ञानपरिपाके

प्रारब्धक्षयैव प्रतिबन्धसम्भवात्कृतनियमलङ्घनादान-
र्थक्यमिति सांख्यसूत्रादिभ्यः आनर्थक्यं ज्ञानस्येति प्र-
कृतत्वाल्लभ्यते। नन्वविद्याया अदृष्टहेतुत्वादविद्या-
निवृत्तौ पापोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति कुतो मोक्षप्र-
तिबन्धशङ्केति चेन्न, ज्ञानिभ्यो ऽपि कर्मविधानाद्वृथा-
कर्मत्यागजपापातिरिक्तादृष्टेष्वेवाऽविद्याया हेतुत्वाव-
धारणात् अत एवाऽप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टमिति सूत्रेण
मरणपर्यन्तमेवाऽनुभविनोऽपिविद्यावृत्तिं वक्ष्यति प्रति-
बन्धनिरासार्थमिति। अतो ऽपि चाऽनिर्दिष्टकालवि-
शेषाणां ज्ञानाङ्गकर्मणां ज्ञानकालिकतया मरणप-
र्यन्तता लभ्यत इति। ननु अभिमानाभावेना ऽत्मनि
नियोज्यत्वप्रत्ययासम्भवाद्विदुषां विद्या किंकरता न
सम्भवतीति चेन्न। अभिमानाभावे ऽप्युपाधौ नियो-
ज्यत्वप्रत्ययसम्भवात्। अन्यथा भिक्षादावपि नियो-
ज्यत्वप्रत्ययो न स्यात्। स्यादेतत्प्रवृत्तौ स्वीयसुखादि-
साधनताज्ञानं कारणं। परसुखादिषु तत्साधने वा
हानोपादानादर्शनात्। तथा च सुखादीनामनात्म-
धर्मतया तेषु स्वीयत्वज्ञानाऽसम्भवात्कथं तत्साधने
कर्मादौ विदुषां प्रवृत्तिः स्यादिति। उच्यते सांख्या-
दिभिः स्वभोग्यत्वमेव धनादिष्विव सुखदुःखयोरपि
स्वीयत्वमुच्यते। न तु नैयायिकादिवत्स्वसमवेतत्वं
स्वभोग्यत्वं च स्वसाक्ष्यत्वं। साक्ष्यत्वं चोपाधिवृत्ति-
विषयत्वं विना भास्यत्वमतो न योगिनां परमेश्वर-
स्य वा परसुखादिषु स्वीयत्वम्। एतेन ज्ञानिनां स्व-

कृतिसाध्यतादिज्ञानमप्युपपादितं । स्वोपाधिकृतावपि साक्ष्यतद्रूपस्वीयत्वसंभवात्संस्कारादौ धनादौ च स्वीयसुखादिसाधनत्वात्स्वीयत्वं । नन्वेवं नाहं सुखीत्यादिविवेको नोपपद्यतेति चेन्न । [समवायसम्बन्धेनाहंसुखीत्यादिप्रत्ययस्यैवाविद्यात्वेन समवायसंबन्धावच्छिन्नतदभावप्रत्ययस्यैव विवेकशब्दार्थत्वात् । अविकारित्वेनैव शास्त्रेषु बुध्यादिभ्य आत्मनो विवेचनाच्चेति । तस्माद्विदुषामपि स्वीयसुखादिसाधनताज्ञानं स्वोपाधिप्रवृत्तेर्हेतुः सम्भवत्येव । अथ तथाऽपि आत्मतृप्ततया ज्ञानिनां सुखादाविच्छैव नास्तीति चेन्न, रागरूपाया अविद्याजन्येच्छाया एव ज्ञानिनां शास्त्रेषु प्रतिषेधात् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति न्यायसूत्रादिभिः । न तु लीलारूपादीच्छा प्रतिषिद्धा भिक्षादिदर्शनविरोधात् । ननु तथा ऽपि देहेन्द्रियादिभिः सम्बन्धाभावाद्विदुषां कथं प्रवृत्तिः । नह्यसङ्गस्यात्मनो देहादिभिः स्वाभिमानातिरिक्तः सम्बन्धः सम्भवतीति चेन्न, विदुषां ज्ञानोपपत्यर्थम् असङ्गवाक्यैर्लेपाख्यस्य विकारहेतुसंयोगस्यैव निषेधान्नतुपुष्करपत्रे जलस्यैवासङ्गे ऽपिचेतने स्वोपाधेः संयोगविशेषः प्रतिषिध्यते । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इतिश्रुतेः । स च संयोगविशेषः प्रारब्धकर्मक्षयादेव नश्यतीति सर्वैरेवाऽभ्युपेयम् । अन्यथा ज्ञानाद्यनुपपत्तेरिति । विषयैः प्रतिबिम्बरूपस्य बन्धस्या

ऽपि च ज्ञानिसाधारण्याद्विषयभोगो ऽपि ज्ञानिनामुपपन्नः। स्वप्रतिबिम्बितस्योपाधिसुखस्य भानमेवभोग इति वक्ष्यमाणत्वा [१]न्न च सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति पातंजलसूत्रेण क्लेशसत्त्व एव कर्मविपाको भवतीति वचनात्कथं विदुषां भोगः स्यादितिवाच्यं। क्लेशाभावे कर्म विपाकारम्भीन भवतीति तत्सूत्रभाष्यतो विपाकारम्भे क्लेश हेतुताया एव तत्सूत्रार्थत्वात् ज्ञानिना च प्रारब्धविपाकमेव भुज्यत इति[१]। येत्वभिमानमेव बुध्यात्मनोः संबन्धं मन्यन्ते तेषामेव ज्ञानेन सवासनाज्ञाननिवृत्त्या विदुषां भोगाऽनुपपत्तिः। ज्ञानपरिपाकोत्तरमपि यावद्देहपातमविद्यालेशस्वीकारे च स लेशो न नश्येतैव देहारम्भककर्मनाशस्य वासनानाशकत्वे प्रमाणाभावात्। अविदुषोपि पुनर्ज्जन्माऽसम्भवाच्च स्वयं विनाशि कदाचित् ज्ञानं विना ऽपि मुक्तिः स्यात्। अज्ञानज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावे व्यभिचारप्रसङ्गाच्च। कार्यतावच्छेदकविशेषस्य च दुर्वचत्वात्। किं च बुध्यात्मनोरध्यासरूपः संबन्धः, किमहंकरोमीत्यादिविशिष्टबुद्धिनियामकतया कल्प्यते, किं वा बुद्धि प्रवृत्तिनियामकतया नाद्यः, अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः सम्बन्धविधया स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधात्। स्वजनकत्वे तु आत्माश्रयात्। अधिकाधिकाङ्गीकारे चान्योन्याश्रयचक्रकाऽनवस्थादिप्रसङ्गात्, अहंकर्तेत्यादिविशिष्ट-

(१) प्रथमाङ्कमारभ्य प्रथमाङ्कान्तो पाठ० २० पु० ना०।

बुद्धिविवेकज्ञानाऽनाश्यत्वप्रसङ्गाच्च । मिथ्याज्ञानरूपसम्बन्धस्य समवायादिवत् पारमार्थिकत्वादिति । न द्वितीयः ईश्वरस्याऽज्ञानाभावेनोपाधिसंबन्धाभावप्रसक्त्या तस्य विश्वनिर्मातृत्वानुपपत्तिः ननु प्रपञ्चदर्शनानुपपत्त्येश्वरस्याप्यगत्या बाधितार्थाभिमान आहार्यज्ञानरूपः कल्पनीय इति चेन्न । चेतनेप्रतिबिम्बितस्यैव विषयभानहेतुतायां वक्ष्यमाणत्वात् नत्वज्ञानस्य । अन्यथेश्वरस्य क्लेशकर्मादिशून्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेः । नन्वेवमप्यसत्प्रपञ्चाकाराद्वृत्तिरेवेश्वरोपाधावज्ञानंस्यादेवेति चेन्न, प्रपञ्चस्या ऽत्यन्ततुच्छतायाः निराकरिष्यमाणत्वात्तत्स्वात्त्विकमर्थमभिमानस्य संबंधत्वमितिनविद्मः । अत आत्माऽनात्मनोः परस्परप्रतिबिम्बो ज्ञाननियामकः संबन्धः । बुद्धेः प्रवृत्तिहेतुस्तु पद्मपत्रजलयोरिव संयोगविशेषःसंबन्धः ।

यथा काशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥

इत्यादिवाक्यैर्लेपसङ्गादिनियामकस्य स्वाश्रयविकारहेतोः संयोगविशेषस्यैव प्रतिषेधावगमादिति । [१]आत्माऽनात्मनोरभेदबुद्धिस्तुभ्रमएवेति न तदर्थसंबन्धापेक्षेति[१] । स्यादेतत् । ज्ञानेन शुक्तिरजतवत्प्रपञ्चस्य बाधे किं गोचरा किमर्था वा प्रवृत्तिः स्यात् न हि सुप्तोत्थितस्य स्वप्नविषयगोचराप्रवृत्तिर्दृश्यते तस्माद-

(१) अङ्कित पाठः २ पु० ना० ।

विद्यावद्विषयाण्येव सर्वाणि प्रमाणानि शास्त्राणि प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयश्चेति। अत्रोच्यते। ईश्वरस्य ज्ञानिनां च प्रवृत्तिभोगादिश्रवणादेव शुक्तिरजतादिविलक्षणव्यावहारिकसत्ताकार्याणामभ्युपगम्यते।

सद्भाव एषो भवते मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते[१]॥

इति विष्णुपुराणादिषु सदसद्रूपत्वमेव च व्यावहारिकसत्त्वं। प्रकृतितत्कार्यसाधारणम्। एकधर्मेण सत्तादशायामपि विकारिपदार्थानां धर्मान्तरेण सदैवासत्तानियमात्। कूटस्थनित्यस्य चात्मनो नास्ति धर्मतोऽप्यसत्त्वमिति स एव परमार्थसन्निति शास्त्रमर्यादा तथा चोक्ता ऽसत्तावधारणमेव बाधः, स च न प्रवृत्त्यादिविरोधी तस्य विवेकवैराग्यमात्रहेतुत्वादिति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिरपि दृष्टान्तमुखेनेदृशे एव सत्त्वासत्त्वे ब्रह्मविकारयोः प्रतिपादयति। तस्याश्चायमर्थः यतः प्रलये च ब्रह्मणि सर्वं विकारजातमव्याकृतरूपामसत्तां गच्छति अतो वाचानां कार्यं नाममात्रशेषश्चेत्यसत्यो भङ्गुरो विकारः कारणं ब्रह्मैव सत्यं। नित्यमिति अतीतानागतावस्थयोः कार्याणां नाममात्रे-

---

(१) अं० २ अ० १२ श्लो० ४५।

णावशेषता तु नामैवैनं जहातीति श्रवणात् । ननु नामधेयशब्दस्यात्यन्ततुच्छत्वमर्थः स्वविकारस्य तुच्छता शतशःसाधितत्वेन दृष्टान्तत्वासंभवात् पक्षसमत्वात् अपागादग्नेरग्नित्वमितिवाक्यशेषे विनाशमात्रश्रवणाच्चेति स्वयमूह्यं ।

सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते ।
भूतं च सिद्धं च परेण यद्यत्-
देव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥

इत्यादि वाक्यानि चानुभवकारणाभ्यां विभागेनानुभूयमानकार्ययोरसत्त्वमेव बोधयन्ति । न तु तयोरत्यन्तासत्त्वमेव । तथा सति ते नस्त इत्येवोच्येत न तु ताभ्यां सह तयोरभेद इति । सदसतोरभेदायोगात् । एवमेवाऽन्यो अप्येवं विधाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्येया इति । अपि च भवतु ज्ञानकर्मणोर्यथा कथंचिद्विरोधस्तथा ऽपि विविदिषूणां सर्वकर्मत्यागो ऽनुचित एव विचारेण सह कर्मणां विरोधस्य भवतामप्यनभ्युपगमात् तदानीमभिमानस्य सत्त्वात् प्रत्युताऽनुत्पन्नज्ञानस्य सत्यां शक्तौ देवताराधनरूपबाह्याभ्यन्तरसर्वकर्मत्यागे ज्ञानमेव नोत्पद्येत देवकृतविघ्नसम्भवात् । "तदेतद्देवानां न प्रियं यदेतन्मनुष्याविद्युरिति श्रुतेः । ननु विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिवाक्याज्जिज्ञासाद्वारैव ज्ञाने कर्मणामुपयोग इति जिज्ञासानन्तरमेव तत् त्याज्यमिति चेन्न । तेन वाक्येन यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वस्यैवावगमात् । नतिवच्छा

साधनत्वस्य । सर्वत्रैव नामधातुस्थले मूलधात्वर्थेन सहैव कारकाणामन्वयव्युत्पत्तेः। अन्यथा रथेन जिगमिषतीत्यादौ रथादीनामिच्छासाधनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात्। न चैवं संभवति। न च।

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं च परमागतिः।
कषाये कर्मभिः पक्वे* ततो ज्ञानं प्रवर्तते[१] ॥
पापक्षयाच्छुद्धमतिर्वाञ्छति ज्ञानमुत्तमम् ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो वैराग्यजिज्ञासाद्वारैव कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वमवसीयतइति वाच्यम्। तथाविधवाक्यानां वैराग्यजिज्ञासाद्वारपरत्वे ऽपि द्वारान्तराप्रतिषेधकत्वात्।

कर्मणा सहिताज्ज्ञानात्सम्यग्योगो ऽभिजायते।
ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम्[२] ॥

इति कौर्मादिवाक्यैर्जिज्ञासोत्तरं जाते ऽपि ज्ञाने सम्यक् योगाख्यसंप्रज्ञातसमाधौ ज्ञाननिर्दोषत्वे च ज्ञानाभ्याससहभावेन कर्मोपयोगश्रवणात्। दोषाः रागद्वेषमोहाः पापानि च तथा।

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणः[३]।
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

* रसज्ञाने च तिष्ठतीति पाठः भारते दृश्यते।
(१) महाभारते मोक्षपर्वणि अ० २६४।
(२) अ० ३ श्लो० २३।
(३) महाभारते मोक्षपर्वणि अ० २०४ श्लो० ८।

इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयद्वारा ऽपि कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं बोध्यते । तथा कर्माणीश्वरतुष्ट्यर्थं कुर्यान्नैष्कर्म्यमवाप्नुयादिति[1] वसिष्ठवाक्यान्नैष्कर्म्याख्यसमाधिहेतुत्वमीश्वरप्रीतिद्वारा ऽपि कर्मणः सिद्धः । एवं ज्ञानसमुच्चयवाक्येभ्यो मोक्षप्रतिबन्धकपापक्षयद्वारा मोक्षहेतुत्वमपि कर्मणामनुमेयम् । अन्यथा सहकारित्वेन च । अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैवेति वक्ष्यमाणसूत्रद्वयविरोधात्तथा च जिज्ञासामात्रेण न कर्मत्यागः । जिज्ञासोत्तरमपि ज्ञाने योगे मोक्षे च प्रतिबन्धकसम्भवादिति । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तत इति वाक्यं च परम्परया विधिकिंकरत्वाभावं फलं बोधयति । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति वाक्यशेषात् । ननु योगजिज्ञासामात्रेण कर्मत्यागं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति च कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वं बोधयति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भवेति वाक्यं चाऽभ्यासाऽसमर्थस्य केवलं कर्म विदधाति परमशब्दादिति । तस्मात्सर्वकर्माणि संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यपसिद्धान्तः कलिकृत एव ।

पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव
मोघाशिनामखिलशौचबहिष्कृतानाम् ।
पिण्डप्रदानपितृतोयविवर्जितानां

(१) कूर्मपुराणे अ० ३ श्लो० २४ ।

संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति[१] ॥

इति विष्णुपुराणात् । इथा समाधिरोगादशक्तिं विनेत्यर्थः । तथा ।

यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् ।
कुलजात्यादिभिर्जह्यात् स महापातकी भवेत् ॥
श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तो ऽपि न मे प्रियः ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेत्यवधेयम् यच्चान्यैरुक्तं,विचारविधिपरमिदं सूत्रमिति तदपि मन्दं,श्रुतावेव "तद्विजिज्ञासस्व आत्मा वा अरे,श्रोतव्य"इति विचारे निःसन्दिग्धविधिसत्त्वेन तत्र सूत्रवैफल्यात् शास्त्रादावभिधेयाप्रतिज्ञायामुन्मत्तप्रलापवदुपेक्षणीयतापत्तेः,सर्वशास्त्रदृष्टप्रतिज्ञापरत्वसम्भवे तत्त्यागानौचित्याच्च । अत एव पूर्वपक्षसूत्रवदस्य शिष्यप्रश्नसूत्रत्वमपि नोचितम् । अभ्यर्हिताया ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञाया एव संभवादिति । ननु यदि शमदमादिसम्पन्नः सर्वकर्मसंन्यासी नाधिकारी तदा ऽस्या ब्रह्ममीमांसायाः कीदृशो ऽधिकारीति वक्तव्यम् । उच्यते शास्त्रार्थग्रहणोपयोगिशमादियुक्तो गुरुभक्तिनित्यकर्मतपआदिसम्पन्नो जिज्ञासुः कर्मफलविरक्त इति । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचि-

---

(१) अं० ३ अ० २८ श्लो० १०२ ।

तान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया"दित्याद्युक्तश्रुतेः ।

"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" ॥
इत्यादि श्रुतेश्च ।

इदं ते नाऽतपस्काय नाऽभक्ताय कदा चन ।
न चाऽशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति । शास्त्रोक्तविद्याभ्यासे पुनरधिकारी योगशास्त्रोक्तयोगाङ्गादिसम्पन्नः श्रवणमननाभ्यां कोमलकण्टकन्यायेनोत्पन्नज्ञानो नारदीयोक्तनित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्कवान् "शान्तो दान्त उपरत" इत्याद्युक्तश्रुतेः । तत्र चोपरतिर्योगविरोधिकर्मभ्य उपरम इति । तत्रापि मन्दाधिकारी गृहस्थादित्रिदण्डिपर्यन्तः । उत्तमाधिकारी च परमहंसः ।

चतुर्विधा भिक्षवः स्युः कुटीचकबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्च श्रेयांश्चैषां यथोत्तरम् ॥
आत्मनिष्ठः स्वसंसक्तः त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
चतुर्थोयं महानेषां ध्यानभिक्षुरुदाहृतः ॥

इति विष्णुधर्मसंहितादिवाक्यात् परमश्चासौ हंसश्चेति परमहंसः परमात्मा "यमाङ्गः परमहंस"मित्यादिस्मृतेः तन्निष्ठत्वाद्यतिरपि परमहंस उच्यते हंसशब्दश्चात्मवाची ।

सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः ।

हंसहंसेति वै मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥

इति स्मरणात् हंसाश्रमस्तु केवलजीवोपयोगीति विवेकः। तेष्वाद्यास्त्रिदण्डिविशेषास्तेषां लिङ्गानि धर्माश्च तत्रैव विष्णुधर्मसंहितायामुक्ता विस्तरभयान्न लिख्यन्ते। तत्र विविदिषुसंन्यासः आद्ययोरेव तयोस्तपःप्रधानतया "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति" श्रुतेः। मनौ

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत[१]।
संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदत्।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्[२] ॥

इत्यादीनां वेदसंन्यासस्यापि स्मरणाच्च। विद्वत्संन्यासस्त्वन्त्ययोः जीवपरमात्मनिष्ठताभेदेनेत्यपि विवेक्तव्यम्।

भौतिकी भावना पूर्वं* सांख्ये त्वक्षरभावना।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी[३] ॥

इत्यादिना कौर्मे त्रिविधयोगिकथनात् वैश्वानरादिभावना भौतिकी सा चाद्ययोः संन्यासिनोरिति। तत्र परमहंसा जाबालश्रुतौ परिगणिताः तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतय इति। ननु भरतस्य य-

---

(१) मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ८६।
(२) मनुस्मृतौ अ० ६ श्लो० ९६।
* प्रथमाभावनापूर्वइतिपाठः कूर्मपुराणे दृश्यते।
(३) अ० २ श्लो० ८६।

ज्ञोपवीतश्रवणादस्य कथं परमहंसत्वम् ।

विदण्डं कुण्डिकां चैव सूत्रं चापि कपालिकाम् ।
जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुरिदं त्यजेत् ।

इति परमहंसप्रकरणस्थविष्णुधर्मवाक्यादिति ।

आत्मन्येवात्मना बुद्ध्या न्यस्तसर्वपरिग्रहः ।
अव्यक्तलिङ्गो ऽव्यक्तश्च चरेद्भिक्षुः समाहितः ॥

इति विष्णुधर्मवाक्योक्ताऽव्यक्तलिङ्गतासंपादनाय मनसा यज्ञोपवीतादीनामात्मन्यारोपणे ऽपि सूत्राभासधारणसंभवादिति तस्मात्सूत्रस्य विपरीतार्थकल्पनया सर्वकर्मत्यागे शिष्यो न प्रवर्तनीयः किंतु मुमुक्षवे ज्ञानमुपदिश्य कर्मार्थं समाधिभङ्गो न कर्त्तव्यो गुणलोपो न गुणिन इति न्यायात् जडभरतादिशिष्टाचाराच्चेत्येवोपदेश्यम् समाध्याविर्भावे च कर्मत्यागस्तद्विरोधेन स्वयमेव क्रमेण भवति "एतद्ध स्मवै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे" इति श्रुतेः ।

न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ ।
विदिते परतत्त्वे तु समस्तैर्नियमैरलम् ॥
तालवृन्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते ।
ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ॥
स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥

इत्यादि स्मृतेश्चेति । यच्चान्यत्परैरुच्यते अस्य शास्त्रस्य जीवब्रह्मैक्यं विषयः तज्ज्ञानस्य च न कर्मशेषत्वमिति, तदपि न, अस्य शास्त्रस्य जीवब्रह्मैक्यविषयत्वे लि-

ङ्गादराभावात्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि-
ति गीतावाक्ये न सूत्राणां ब्रह्मविषयतामात्रावगमात्।
तथा सत्यथातो जीवब्रह्मैक्यजिज्ञासेत्येव सूत्रणौचि-
त्याच्च शास्त्रमहावाक्यार्थं परित्यज्य तदेकदेशप्रतिज्ञा-
नौचित्यात्। ब्रह्मसूत्ररूपैरधिकरणैर्युक्तिमद्भिरसंदि-
ग्धैर्गीतमित्यर्थः जीवनिरूपणं चात्र ब्रह्मशेषतयैव प्रा-
णादिनिरूपणवदिति जीवप्रकरणे वक्ष्यामः। य-
द्यपि ब्रह्मात्मतैवात्र शास्त्रमहावाक्यार्थः तथाऽपि ब्रह्म-
त्वेनैवात्मत्वमाक्षिप्तमित्याशयः। बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च
आत्मा ब्रह्मेति गीयतइति स्मृत्यादिभिरात्मब्रह्म-
शब्दयोरथैक्यं वा अतो अस्मन्मते सूत्रन्यूनता न श-
ङ्कनीयेति यश्चास्य विषयो ब्रह्म तज्ज्ञानस्य कर्मशेष-
त्वमप्यस्त्येव।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥

इत्यादिवाक्येभ्य इति दिक्॥ सपरिकरं ब्रह्म वि-
चार्य्यमित्युद्दिष्टं तत्र ब्रह्मलक्षणं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तं च प्रकृतिपुरुषादिव्यावृत्तमाह।

जन्माद्यस्य यतः॥

अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य चेतनाचेत-
नरूपस्य प्रतिनियतदेशकालसंस्थानव्यापारादिमतो
ऽचिन्त्यरचनात्मकस्य जायते ऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते
ऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवं रूपं जन्मादिषट्कं यतः प-

रमेश्वरादन्तर्लीनप्रकृतिपुरुषाद्यखिलशक्तिकात्स्वत-
श्चिन्मात्रादविशुद्धसत्त्वाख्यमायोपाधिकात्क्लेशकर्मविपा-
काशयैरपरामृष्टाच्चेतनविशेषाद्भवति आकाशादिव
वायुर्महाजलादिव च पृथिवी पृथिव्या इव च स्थावर-
जङ्गमादिकं तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अत्र चैतद्यत इ-
त्यनुक्त्वा जन्माद्यस्य यत इति वचनादव्यक्तरूपेण ज-
गन्नित्यमेवेत्याचार्याशयो ऽवगन्तव्यः । यत इति पञ्च-
मीचाऽत्राधिष्ठानकारणत्वे महदाद्यखिलजगदधिष्ठा-
नकारणत्वं च ब्रह्मण एव "आधारमानन्दमखण्डबोधं
यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं चएतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि चे"त्यादिश्रुतेरिति न, प्रकृतिपुरु-
षादिष्वतिव्याप्तेः । किं पुनरधिष्ठानकारणत्वम् उच्यते
तदेवाधिष्ठानकारणं यत्राऽविभक्तं येनोपष्टब्धं च स-
दुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते यथा सर्गा-
दौ जलाऽविभक्ताः पार्थिवसूक्ष्मांशास्तन्मात्राख्याः ज-
लेनैवोपष्टम्भात्पृथिव्याकारेण परिणमन्त इत्यतो जलं
महापृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति । तथा च स्मर्यते ।

यस्य यत्कारणं प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः ।
अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति हीति ॥

तथा चैतादृशकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्वमि-
ति मूलकारणत्वमिति चोच्यते । ब्रह्मणश्च स्वावि-
भक्तप्रकृत्याद्युपष्टम्भकत्वं साक्षितामात्रेणेति जगत्का-
रणत्वे ऽपि न ब्रह्मणो विकारित्वं न वा प्रकृतिपुरु-
षादिष्वतिप्रसङ्गः । सर्गात्पूर्वमन्येषां साक्षित्वासम्भ-

वात्। अत एवाविकारिचिन्मात्रत्वेऽपि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगदभेदश्चोपपद्यते। विकारिकारणवदधिष्ठानकारणस्याप्युपादानत्वव्यवहारात्, *कार्याविभागाधारत्वस्यैवोपादानसामान्यलक्षणत्वात्। अविभागश्चाधारतावत् स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽत्यन्तसंमिश्रणरूपो दुग्धजलाद्येकताप्रत्ययनियामकः। तत्र समवायसम्बन्धेन यत्राविभागस्तद्विकारिकारणम्[1]। यत्र च कार्यस्य कारणाविभागेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणम्। यथा जलं पृथिव्या इति। न हि जलस्य साक्षादेव पृथिवीविकारस्तन्मात्राणां भूतप्रकृतित्वश्रुतिस्मृतिविरोधाद् न च द्वयोरेवोपादानत्वम्। विजातीयानामनारम्भकत्वात्। एवमाकाशादीनां वाय्वाद्युपादानत्वमप्यधिष्ठानतयैव द्रष्टव्यम्। सम्भवत्यविरोधे सृष्टिप्रक्रियायां वैशेषिकसांख्ययोरुभयोरप्यत्र विरोधानौचित्यादिति। वैशेषिकादिभिरपीदृशं ब्रह्मणः कारणत्वमिष्यत एव। परं तु तैरिदमपि निमित्तकारणतेति परिभाष्यते। अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणेभ्यश्च विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति। तदेतत्सर्वं तत्तु समन्वयादितिसूत्रेणाऽऽचार्यो वदिष्यति। शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं त्वत्राप्यस्माभिः किंचिदुक्तमिति। इमं चार्थं तत्रैव प्रपञ्चयिष्यामः। ब्रह्मणः साक्षात्परिणामवादं विवर्तवादं च तत्रैव निराकरिष्यामः। ब्रह्मणश्च जगत्कर्तृत्वं

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

स्वोपाधिमाद्यौपाधिकं परिणामित्वरूपोपादानत्वं च प्रकृतितत्कार्याद्यौपाधिकमपीष्यत एव । तथा चोक्तं

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवैः।
संसारं तन्निवृत्तिं च करोत्यविरतोदयमिति ॥

यस्मिन्यतो यर्हि येन यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते वा परावरेषां परमं प्राक् स्वसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकमिति च *अस्मिंश्च कारणताद्वये कुलालोर्णनाभौ दृष्टान्ताविति[1] एवं च जगतः सर्वप्रकारकारणत्वमपि ब्रह्मलक्षणं कर्त्तुं शक्यते । प्रकृतिपुरुषादिषु शक्तिषु प्रत्येकमुपादानत्वादिरूपेण प्रकृतिनियतमेव कारणत्वम् । ब्रह्मणस्तु सर्वशक्तिकत्वात्तत्तदुपाधिभिः सर्वकारणत्वं यथा चक्षुरादीनां दर्शनादिकारणत्वम् यत्प्रत्येकमस्ति तत्सर्वं सर्वाध्यक्षस्य जीवस्य भवतीति । एतेन जगतो ऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं व्याख्यातम् । अस्मिंश्च शास्त्रे सृष्टिप्रक्रिया-महदादिक्रमेणैव सांख्ययोगयोरिव वच्यते वियदादिपादे सृष्टिप्रकरणे विशेषस्त्वेवोच्यते प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादिभ्यां सांख्ययोगिभ्यां पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिः स्वयमेव पुरुषेण आद्यजीवेन संयुज्यत इत्यभ्युपगम्यते अयस्कान्तेन लोहवत् । अस्माभिस्तु प्रकृतिपुरुषसंयोग ईश्वरेण क्रियत इत्यभ्युपगम्यते । "आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलो ऽपि दृष्ट" इति श्रुतेः ।

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ* ॥
इति स्मृतेश्चेति। पुरुषोऽत्र जीवः।
चिन्त्यात्मा गृह्यते यस्तु बुद्ध्यवस्थित आत्मनः।
पुरुषाख्यः स विज्ञेयो भोक्तृभावः स उच्यते ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यात्। परमेश्वरे च पुरुषशब्दः उपाधिसम्बन्धमात्रेण गौणः। ननु संयोगविशेषहेतुः क्रियाविशेषः क्षोभो विभ्वोः प्रकृतिपुरुषयोर्न सम्भवतीति चेन्न। प्रकृतेर्गुणत्रयरूपतया परिच्छिन्नगुणांशेन क्षोभसम्भवात् पुरुषस्य च तदौपाधिकक्षोभात्। आकाशस्य वाय्वौपाधिकक्षोभवत्। अथ वा संयोगोन्मुखत्वेन पुरुषे क्षोभोपचारः। अत एव गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे इत्यादिस्मृतिषु गुणानामेव क्षोभः श्रूयत इति[1]। न तु पुरुषस्येति प्रकृतिपुरुषयोश्चेश्वरस्य प्रवेशः शास्त्रवदवधानभावमिति। विभावपीश्वरोपाधौ विभोरीश्वरस्य नित्य एव संयोग इत्यगत्याभ्युपेयम्। नित्यसंयुक्तयोरपि वैधर्म्यात् जीवतदुपाधिदृष्टान्तेन भेदसिद्धिरिति। एतच्च जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि बोध्यम्। मूलकारणस्यैव निरतिशयबृहत्त्वात् ब्र-

* कूर्म पुराणे अ० ४ श्लो० १३।
विष्णु पुराणेप्ययं श्लोकः दृश्यते अं० १ अ० २ श्लो० २७।
कौर्मे प्रविश्यासु महेश्वर इति पाठः।
(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

ब्रह्मशब्दश्च पङ्कजादिवद्योगरूढः । अतो न जीवादिर्मुख्यो ब्रह्मशब्दार्थः । तथा चोक्तं नारसिंहे ।

आदिसर्गमहं तावत्कथयामि द्विजोत्तम ।
रहस्यैर्ज्ञायते येन परमात्मा सनातनः ॥
प्राक्सृष्टेः प्रलयादूर्ध्वं नासीत्किंचिद् द्विजोत्तम ।
ब्रह्मसंज्ञमभूदेकं ज्योतिर्यत्सर्वकारणम् ॥
नित्यं निरञ्जनं शान्तं निर्गुणं नित्यनिर्मलम् ।
आनन्दसागरं स्वच्छं यत्काङ्क्षन्ति मुमुक्षवः ॥
सर्वज्ञं ज्ञानरूपत्वादच्युतं व्यापकं महत् ।
सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम् ॥
अन्तर्लीनविकारं च तत्स्रष्टुमुपचक्रमे ।
तस्मात्प्रधानमुद्भूतं ततश्चापि महानभूदिति ॥

रहस्यैः संगुप्तशक्तिवर्गैः सहेत्यर्थः । नासीदिति विरतव्यापारतया कारणरूपेण गर्त्तस्थमृतसर्पवद्विलीनमासीदित्यर्थः । अन्यथान्तर्लीनविकारं चेत्युत्तराऽसङ्गतेः । अत्यन्तासत्त्वे सत्त्वाच्चावरस्येत्यागामिसूत्रविरोधापत्तेश्च । शान्तम्, रागादिरहितम्, औपाधिकव्यापारशून्यं च । न तु सुषुप्तवद्विषयसंवेदनरहितम् । सर्वज्ञमित्युत्तरात् निर्गुणं नित्यमेव गुणानभिमानेन गुणासङ्गेन च गुणातीतं गुणानां विलयाद्वा निर्गुणत्वम् । नित्यनिर्मलमिति जीवव्यावृत्तिर्जीवानामौपाधिककादाचित्कमालिन्यात् । मलाश्च क्लेशकर्मविपाकाशयाः । सर्वज्ञम् ज्ञानरूपत्वादित्य-

नेन साधननैरपेक्ष्यमीशस्य सर्वाकारव्यक्तेरुक्तम्। ज्ञानरूपत्वमत्र निरावरणसत्त्वमूर्तिकत्वं विवक्षितम्। प्रधानस्योत्पत्तिश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगेनाभिव्यक्तिर्गौणीति बोध्यम्।

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजा ऽनयो
रिति मात्स्यात्[१]॥

अनयोः पूर्वोक्तपुरुषयोः। तथा ऽनयोर्लयो ऽपि वियोगरूप एव कौर्मे प्रोक्तः।

विजोजयत्यथान्योन्यं प्रधानपुरुषावुभौ॥
प्रधानपुंसोरनयोरेष संहार ईरितः[२]।

इति। अत्र वाक्ये ब्रह्मसंज्ञमित्यनेन परब्रह्मण्येव रूढिः ब्रह्मशब्दस्योक्ता। तथा विष्णुपुराणे ऽपि परमेश्वरे एव ब्रह्मशब्दस्य शक्तिरुक्ता।

न सन्ति यत्र सर्वेशे नाम जात्यादिकल्पनाः।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे॥
तद्ब्रह्म परमं धाम स चात्मा परमेश्वरः।
स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नावर्त्तते यतिः[३]।

इति आत्मनः पर इत्यनेन जीवस्याब्रह्मत्वमुक्तम्। विष्णुर्महाविष्णुः बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च आत्मा ब्रह्मेति गीयत इत्यादि वाक्यं चांशांश्यविभागेनात्मसामान्य-

---

(१) इदं वचनं भारते मोक्षधर्मेऽपि दृश्यते अ० २१६ श्लो० ११।
(२) उत्तरार्धे अ० ४८ श्लो० १९।
(३) विष्णुपुराणे अं० ६, अ० ४ श्लो० ३६।

परम्, परमात्मपरं वा। जीवे सर्वशक्तिमत्त्वाभावादिति। तस्मात्परमेश्वर एव मुख्यो ब्रह्मशब्दार्थः। परम् जैमिनिर्मुख्यत्वादित्यागामिसूत्रात्। हिरण्यगर्भे त्वपरब्रह्मणि ब्रह्मात्मन्यूनशक्तितया तदव्यवहितकार्यत्वादिना ब्रह्मशब्दो गौण इति वक्ष्यति। सामीप्यात्तु तद्व्यपदेश इति सूत्रेण। अत एव मनौ।

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयतइति॥

"एतद्वै तद्ब्रह्म परमपरं" चेत्यादौ श्रुतौ गौणमुख्यभेदेन ब्रह्मद्वयवचनं बोध्यम्। अन्यथा "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासतइत्यादिश्रुतिविरोधात्। अन्यजीवेषु तु ब्रह्मशब्दप्रयोगों ऽशांशिभेदाद्विभुत्वसर्वाधारत्वादिगुणयोगाद्वेति बोध्यम्। आधुनिकास्तु जीवब्रह्मणोरखण्डतया जीवे ऽपि ब्रह्म शब्दो मुख्य एव आकाशशब्द इव घटाकाशे। जीवस्याब्रह्मत्वं त्वज्ञानकल्पितम्। तथा हि। "तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि "नान्यदतोस्ति द्रष्टा" इत्याद्यभेदश्रुतिशतेभ्यो जीवो ऽपि ब्रह्मैव चिन्मात्रत्वाविशेषात्। ऐश्वर्यबन्धयोश्चोपाधिद्वयधर्मत्वात्। न च "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं ये ऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्। *आत्मनि तिष्ठन्[१] ॥

आत्मनोन्तरः स म आत्मेति विद्यात्।
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ॥
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रो ऽहं सदाशिवः।

इत्यादिभेदश्रुतिशतानुपपत्तिरिति वाच्यम्। औपाधिकभेदानुवादकत्वेन तादृशवाक्योपपत्तेः। यथा हि घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नान्महाकाशो ऽन्य इति व्यवह्रियते तथैव बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्याज्जीवादन्यः परमेश्वर इति श्रुतिषु व्यवह्रियते। अथ वा यथा मायाविनः खड्गचर्मधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः सकाशात्स एव मायावी परमार्थभूतो भूमिष्ठो ऽन्यस्तथैवाविद्याकल्पिताकर्तृभोक्तृलक्षणाज्जीवादन्यः परमेश्वरो ऽस्तु तदेवम् अवच्छेदभेदेन बिम्बप्रतिबिम्बरूपेण वा जीवेश्वरयोर्भेदः। तथा श्रूयते ऽपि आकाशमेकं हि यथाघटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिष्विति वदन्ति। तत्रोच्यते अभेदवाक्यानुरोधेन भेदवाक्यानामौपाधिकभेदपरत्वं यथा कल्प्यते। तथा भेदवाक्यानुरोधेनाऽभेदवाक्यानामविभागादिलक्षणाभेद परत्वं कथं न कल्प्यते। अविरोधस्योभयथैव सम्भवात्। श्रूयते चाविभागादिरूपाऽभेदो ऽपि यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्वि-

जानत आत्मा भवति गौतम न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमित्यादिश्रुतिषु। स्मृतिषु च।

अविभक्तं च भूतेष्वविभक्तमिव स्थितम्।
व्यक्तं स एव वा व्यक्तं स एव पुरुषः परः[1]॥

इत्यादिषु। प्रत्युताविभागादिलक्षणाभेदस्य पारमार्थिकतया तत्परत्वमेवोचितम्। औपाधिकभेदस्य तु मिथ्यात्वेन तत्परत्वं नोचितमिति। न चाविभागपरत्वे सत्यभेदशब्दे लक्षणाऽस्ति भिदिर्विदारणइति विभागेऽपि भिदिधातोरनुशासनात्। *ननु जीवेऽपीश्वरभेदस्य स्वानुभवसिद्धतया तत्र श्रुतेर्न प्रामाण्यं किं तूपासनाद्यर्थं अनुवादतामात्रम्। प्रमाणान्तरानधिगतत्वात्तु तयोरभेदएव तात्पर्यमिति चेन्न। अभेदोपासनवाक्येन प्रसक्तस्य भेदाभिभवस्यैव विवेकवाक्यैः प्रतिषिधस्याऽस्माभिरभ्युपगमात्। दुःखभोगादिदोषाणामीश्वरे प्रतिषेधात्[2]। ननु मोक्षफलश्रवणादभेदवाक्यानामेव सम्यग्ज्ञानपरत्वमसङ्कोचश्च युक्तमिति चेन्न। पृथगात्मानम् प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतिभिर्भेदज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वश्रवणाद्भेदज्ञानस्य विवेकज्ञानतया अविद्यानिवर्तकस्यैव तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिभेदवाक्येष्वाधिक्येन मोक्षफलश्रवणात्। किं च सम्यग्ज्ञानत्वेन हेतुना भेदा-

(१) विष्णु पुराणे अं॰ ६ अ॰ ४ श्लो॰ ४४।
(२) अयं पाठः २ पु॰ ना॰।

त्यविवेकज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धम्। "अस्थूलमनणु अह्रस्वम् न तदश्नाति किं च न त्रिषु-धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-त्परमस्ती" त्यादिश्रुतिषु।

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हियत्।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्[१] ॥

इत्यादिस्मृतिषु च भेदज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानत्वं गम्यते "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्य"मित्यादिश्रुतिभ्यः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादिस्मृतिभ्यश्च सम्यग्ज्ञा-नादेव च मोक्षः श्रूयतइति। अभेदवाक्यान्यपि सा-क्षादविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवेन ब्रह्मात्मतावाक्याना-मेव शेषभूतानि। नह्यभेदज्ञानं साक्षादेवाहं दुःखी-त्यादिलक्षणामविद्यामुच्छेत्तुमर्हति। एकस्मिन्नेवा-काशे ऽवच्छेदभेदेन शब्दतदभाववदेकस्मिन्नेवात्मनि कार्यकारणलक्षणावच्छेदभेदेन दुःखादितदभावसम्भ-वादिति। किं च। ब्रह्माभेदस्य जडेष्वपि श्रवणा-न्न तेन दुःखादिशून्यतासिद्धिः। तस्माद्विवेकवाक्यरूप-पतया भेदवाक्यान्येव बलवन्ति। तद्विरोधेन चाभेद-वाक्यान्यविभागपरतयैव संकोच्यानि। ननु "य एत-स्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवती" त्यादिश्रुतौ

(१) विष्णुपुराणे अं० १ अ० २ श्लो० १६।

तस्मात्मपरदेहेषु सतो ऽप्येकमयं हि यत् ।
विज्ञानं परमार्थो ऽसौ द्वैतिनो ऽतथ्यदर्शिनः[१] ॥

इत्यादिस्मृतौ च भेदनिन्दाश्रवणान्न भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति चेन्न । अभेदवाक्यानामविभागपरतया भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेदपरत्वात् प्रतिपाद्यविपरीतस्यैव निन्दार्हत्वात् । अन्यथा "मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किं चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"त्यादिश्रुतिषु जडवर्गेष्वपि भेदनिन्दनादभेदः स्यात् विवेकादिवाक्यान्न भवतीति चेत् तुल्यजीवे ऽपि जीवादपि ब्रह्मणो विवेकस्योक्तत्वात् तस्मात्मपरदेहेष्वित्यादिवाक्यं च एकमयमिति शब्दादवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं प्रकरणाद्ब्रह्मात्मैक्यपरमेववेति । नन्वेवमपि लाघवमैकात्म्यश्रुतेर्बलमस्त्विति चेन्न । बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिप्रमाणसिद्धतया आत्मनानात्वगौरवस्यैवादर्तव्यत्वात् । या च प्रतिबिम्बावच्छेदरूपाभ्यां बन्धमोक्षादिव्यवस्था रचिता सा स्वशिष्यमोहनमात्रं प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया बन्धमोक्षानौचित्यात् । ज्ञानेनोपाधिवियोगे जीवनाशप्रसङ्गात् तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थतया ऽभ्युपगतस्याखण्डत्वस्य विरोधाच्च सदसतोरभेदानुपपत्तेः न च प्रतिबिम्बोपाधिना बिम्बस्यैव जीवत्वं वाच्यं तथा सत्यवच्छेदभेदएव पर्यवसानात्किमिति प्रतिबिम्बवादः पृ-

---

(१) विष्णुपुराणे अं० २ अ० १४ श्लो० ३१ ।

थङ् निमीयते। अथैवमुच्यते बिम्बप्रतिबिम्बयोः पर-
मार्थतो नास्ति भेदः किं तु द्विचन्द्रदर्शनवदेकस्मिन्नेव
वस्तुनि भेदभ्रममात्रमिति । तदपि न विचारसहं, ब-
न्धमोक्षानुपपत्तितादवस्थ्यात् व्यवस्था तत्प्रतिपादक-
श्रुत्यादिकं च सर्वमेवात्मातिरिक्तमज्ञानकल्पितमेव
वक्तव्यमिति चेन्न एवं सति प्रमाणस्यापि बाधेन ब्र-
ह्मातिरिक्तनिषेधस्य श्रुतस्याऽपि पुनः संशयापत्तेः
स्वाप्नशब्दस्य जाग्रति बाधे पुनस्तच्छब्दबोधितार्थसंश-
यवत् । तथा बन्धमोक्षादिकं सर्वथा नास्तीति श्रव-
णानन्तरं मननादिषु प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च आप्तवाक्यतः पु-
रुषार्थाभावनिर्णयादित्यादीन्यनेकानि दूषणानि किं
चात्मभेदादिकमज्ञानकल्पितं चेत्तदज्ञानं कस्येत्यु-
च्यताम्, ब्रह्मणो भ्रान्तत्वे "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ
नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे । अभयं भ्रान्तिरहि-
तमनिद्रमजरामरम् ।

परः पराणां सकला न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ।

इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मण्यज्ञानप्रतिषेधस्य विरोधात्
जीवस्य भ्रान्तत्वेचान्योन्याश्रयात् । भ्रमेण बिम्बप्रति-
बिम्बभेदसिद्धौ जीवसिद्धिर्जीवसिद्धौ च तदाश्रयस्य
भ्रमस्य सिद्धिरिति । अथ ब्रह्मण्येवाज्ञानम् अज्ञानप्र-
तिषेधवाक्यानि चानिर्वचनीयाज्ञानप्रतिषेधेन परमा-
र्थपराणीति चेन्न । व्यवहारभूमावपि ब्रह्मण्यज्ञाना-

सम्भवात् ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावित्यादिवाक्यैर्जीवे ऽज्ञानव्यवहारदशायामेव ब्रह्मख्यज्ञानप्रतिषेधात् । किं च प्रतिबिम्बवादे अंशश्रुतिस्मृतिसूत्राणां विरोधः स्यात् प्रतिबिम्बे ऽशव्यवहाराभावात् । यत्त्वाभास एवेति जीवप्रकरणस्थसूत्रे तत्राभासशब्दो न प्रतिबिम्बवाची तथा प्रयोगादर्शनात् "अंशो नानाव्यपदेशादिति सूत्रेणांशत्वमुक्त्वा पुनः सूत्रान्तरेण तद्विरुद्धप्रतिबिम्बतायाः सूत्रणानौचित्याच्च" किं तु प्रकाशवाची सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति अस्तु वा हेत्वाभासवदात्माभासवाची जीवस्यापि पारमार्थिकात्मत्वस्य प्रतिषिध्यमानत्वात्प्रकाशे प्रयोगदर्शनादिति न तत्त्वाभासं दृश्यत्वादिति च । अथैवं प्रतिबिम्बदृष्टान्तः कथमुपपद्येतेति चेत् । अंशांश्यविभागेन किरणसूर्ययोरिव जीवब्रह्मणोरेकपिण्डीभावेन जीवेन अंशैः परमात्मनो नानाबुद्धिप्रतिबिम्बनादित्यवेहि । नन्वेवं मा भवतु प्रतिबिम्बवादो ऽवच्छेदवादस्तु स्यादिति, मैवम् अवच्छेदवादे ऽपि "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीती"त्यादिविभागानुपपत्तेः । धर्मिण एकत्वात् । अथोपाधिविशिष्टयोरेव जीवेश्वरत्वे वाच्ये । तथा च विशेषणभेदाद्भेदःस्यादिति चेन्न । विशिष्टस्यातिरेकानतिरेकयोरुभयतः पाशात् । विशिष्टस्यातिरेके भवदभिमतस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थस्याखण्डत्वस्यानुपपत्तेः । न च लक्षणया विशेषणद्वयं परित्यज्य केवल चैतन्यपरत्वं तत्त्वंपदयोर्वक्तव्यमि-

तिवाच्यम्। वाक्यार्थयोर्विशिष्टयोरतिरिक्ततया केवलचैतन्ये तटस्थलक्षणापत्तौ जीवस्य देहाद्यभिमाननिवृत्त्यसम्भवात्। सर्वपदार्थपरित्यागेन लक्षणया तत्त्वमसीत्यभेदवाक्यस्य जीवब्रह्मभेदवादिनाऽप्युपपादयितुं शक्यत्वाच्च किं च मोक्षावस्थायां विशेषणनाशेन जीवनाशप्रसङ्गः, ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यारोपापवादयोरविवेकरूपयोर्वैय्यधिकरण्यापत्तिश्च। तथा लक्षणां विनैवास्माभिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यानां व्याख्येयतया लक्षणानौचित्यं च। यदि च विशिष्टमनतिरिक्तमुच्यते तदा एकस्मिन्नेवात्मन्यवच्छेदभेदेन बन्धमोक्षैश्वर्यादिप्रसक्त्या "ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति"। "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यादिविभागानुपपत्तिः नह्येकस्मिन्नेव वृक्षे वऽच्छेदभेदेन कपिसंयोगतदभाववति एको वृक्षः कपिसंयोगवानन्यश्च नेत्यमूढैः प्रयुज्यते। न च लौकिकभेदानुवादेन तादृशवाक्यान्युपपादयितुं शक्यन्ते ज्ञानफलस्याज्ञानदोषस्य चापारमार्थिकत्वे तदर्थकप्रवृत्त्याद्यनौचित्यात् असङ्गात्मते चात्मनि दुःखभोगतदभावयोः कालभेदेन पारमार्थिकत्वस्योपपाद्यत्वात्। किं च अखण्डैकात्म्ये सति मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तिः। एकान्तःकरणवियोगेऽपि मुक्तांशएवान्तःकरणान्तरसम्भवात् यथैकघटावच्छिन्नाकाशस्य तद्घटभङ्गेऽपि घटान्तरेण पुनः सम्बन्धो

भवति तद्वत् । न च तेनावच्छेदेनान्तःकरणसंबन्ध एव न भवतीति वाच्यम्, तथा सति योगिनां सर्वगतत्वानुपपत्तेरिति । अन्तःकरणगणोऽस्माभिरेवकल्पित इति न शङ्कनीयम् । कपिलादिभिरपि श्रुतिद्वैधे यथोक्ततर्काणामेव निर्णायकत्वेनोक्तत्वात् । यथा कपिलसूत्राणि । जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् । उपाधिभेदे ऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः । उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् । एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः । नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति । एतेषां पञ्चसूत्राणामयमर्थः आत्मैक्ये सत्यौपाधिकानां जन्ममरणादीनामनौपाधिकानां च भोगादीनां श्रुतिस्मृतिसिद्धा आश्रयविभागव्यवस्था न स्यात् अयं जातो ऽयं मृत इत्यादिरूपा । अतश्चेतना बहव एव । न तु लाघवादाकाशवदेकत्वमित्याद्यसूत्रार्थः । श्रुतौ च भेदवदभेदस्याप्यवगमात्तर्केणैवात्र व्यवस्थेत्याशयः कपिलाचार्याणाम् । ननूपाधिभेदेन व्यवस्था कर्त्तव्या लाघवतर्कानुग्रहेणाभेदश्रुतेर्बलवत्त्वादित्याशङ्कां समाधत्ते । द्वितीयसूत्रेण । उपाधिभेदे सत्यपि एकस्यैवात्मनो नानोपाधियोगः स्यादतो न व्यवस्थेत्यर्थः नन्वेवं विशिष्टमतिरिक्तमेव वक्तव्यं तत्राह, तृतीयसूत्रम्, उपाधिरित्यादि उपाधिरेव भिन्नो वक्तव्यो न तूपाधिमानुपाधिनाशे जीवनाशप्रसङ्गात् । विशिष्टाऽहंपदार्थे बुद्धिविवेकानुपपत्तेश्च । उक्तदूषणमुपसंहरति चतुर्थसू-

चेण एवमित्यादिना । एवमेकत्वेनावस्थितस्यात्मनो न विरुद्धधर्माध्यासः औपाधिकानौपाधिकविरुद्धधर्मसंबन्धः संभवति विरोधस्यासंभवात् । अविरोधे चाव्यवस्थेत्यर्थः आत्माद्वैतश्रुतिमुपपादयति, पञ्चमेन । नाद्वैतेत्यादिना । जातिपरत्वात् चित्सामान्याद्वैतपरत्वात् श्रुतीनामित्यर्थः । सर्ववस्तूनां सामान्यविशेषात्मकत्वेन विशेषरूपं धर्मं परित्यज्य सामान्यरूपेण धर्मिणामात्माद्वैतं प्रतिपाद्यते, वैधर्म्याणामवास्तवत्वप्रतिपादनायेति । यथा च विशिष्टयोस्तत्त्वंपदार्थतामभ्युपगम्य परैर्लक्षणया केवलविशेष्यार्थकत्वं पदयोरुच्यते । तद्वत्सांख्यैरपि विशेषस्त्याज्यः । यत्तैर्लक्षणा न क्रियते स एवायं गकार इत्यादाविवेति बोध्यम् । सांख्यैरीश्वरानभ्युपगमात् सामान्याभेद एवोक्तः ब्रह्ममीमांसायां तु अग्निविस्फुलिङ्गवदंशांश्यभेदो ऽप्यविभागलक्षणो वक्ष्यते । प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ।

अविभागेन दृष्टत्वादित्यादिसूत्रैरिति ।

तस्मादैकात्म्ये लाघवे ऽपि बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्त्यात्मनानात्वगौरवमाश्रयणीयमिति । अपि च औपाधिकमात्रभेदेन श्रुतिस्मृती अपि नोपपद्येते तथा हि “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत्” ।

तथात्मसाम्यमस्येति योगिनः परमात्मनेत्यादौ मोक्षकालेऽपि भेदघटितं साम्यं श्रूयते तदानीं चौपाधिकभेदो नास्तीति तथा श्वेताश्वतरे । “कालः स्वभा-

वो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य-मित्यनेन मूलकारणे चिन्तां प्रवृत्त्यामनायते। ते ध्यान-योगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधिति-ष्ठत्येक इति। अत्र सृष्टेः प्रागपीश्वराधिष्ठेयो जीवो ऽस्तीत्यवगम्यते।

तथा प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ॥

इतिस्मृतेरपि। न चायमुपाधिसंवन्धात्पूर्वमधिष्ठेया-धिष्ठातृभावो निरंशस्यात्मनः स्वरूपभेदं विनोपपद्यत इति। तथा

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्य. पञ्चविंशकाः।
तत्स्थत्वा चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः[१]॥

इतिमोक्षधर्मादौ स्वरूपभेदमुक्त्वाऽधिष्ठेयाधिष्ठा-त्रोरविभागलक्षणमेवैक्यमुक्तम्।

तथा सर्वगत्वादनन्तस्य स एवायमहंस्थित इति[२] विष्णुपुराणादावपि। अतो ऽवगम्यते। श्रुतयोप्यभे-दमविभागादिलक्षणमेव बोधयन्ति एकवाक्यत्वात्, "एतदात्म्यमिदं सर्वं" मिति श्रुतौ जडवर्गाभे-दस्याविभागादिरूपस्यैव वक्तव्यतया जीवाभेदस्या-

(१) अ० ३१८ श्लो० ७८।
(२) अं० १ अ० १९ श्लो० ८५।

प्यविभागादिरूपत्वसिद्धेश्च अन्यथा ऽर्द्धजरतीयन्यायापत्तेः । तथा ।

व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तो ऽखिलस्य यः[१] ॥

इतिविष्णुपुराणादिभ्यो ऽप्यत्यन्ताभेदो ऽपि न शास्त्रार्थः । ब्रह्मणि पुरुषव्यतिरेकानुपपत्तेः । तथा विष्णुपुराणएव ।

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रकृतेः परः ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरः[२] ॥

इति व्यवहारमुक्त्वा परमार्थमाह ।

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

विष्णोः स्वरूपात्परतो हि ते ऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र[३] ॥

इत्यादिनापि नात्यन्ताभेदः । नन्वेवं ।

तस्यैव नित्यतृप्तस्य सदानन्दमयात्मनः ।
अवच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कथ्यते बुधैः ॥

इतिवसिष्ठसंहितासूक्तो ऽवच्छेदो ऽनुपपन्न इति चेन्न । किरणसूर्यादिवदंशांशिनोर्जीवब्रह्मणोरेकपिण्डीभावेन तस्य जीवरूपैरंशैरवच्छेदवादस्यापि प्रतिबिम्बवादवदेवोपपत्तेः । यस्य आकाश-

(१) अं० १ अ० १९ श्लो० ७८ ।
(२) अं० १ अ० २ श्लो० १५ ।
(३) अं० १ अ० २ श्लो० २४ ।

मेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेदित्यादिदृष्टान्तः सो ऽप्यविभागरूपैक्यमात्रांशेन पुनरखण्डत्वे ऽपि न्यायानुग्रहेण बलवत्तरस्य सखण्डतादृष्टान्तस्यैवादर्तव्यत्वात् यथा ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

अग्निर्यथैको भुवनप्रविष्टइत्यादिः सखण्डतादृष्टान्तः वायुतदवयवाग्निविस्फुलिङ्गादिष्ववयवयवावयविनोरन्योन्याभावलक्षणो भेदः । अविभागविलक्षण एव चाभेद इति जीवब्रह्मणोः साम्यमिति । अपि च चन्द्रजलचन्द्रआकाशघटाकाशाग्निविस्फुलिङ्गछायातपस्त्रीपुरुषादिदृष्टान्तैः । प्रतिबिम्बावच्छेदांशादिवादाः परस्परविरोधेन सर्वे न सम्भवन्तीत्येक एव वाद आश्रयणीयः । इतरास्तु विवक्षिततत्तदंशमात्रे दृष्टान्ता इत्यभ्युपेयं तथा च सति अंशवाद एवाश्रयितुं युक्तः अंशो नानाव्यपदेशादित्यादिसूत्रेणाचार्यैरंशत्वस्यैव न्यायतो मीमांसितत्वात् । प्रतिबिम्बादिभावेनाखण्डत्वे स्पष्टसूत्राभावात् । प्रत्युत प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मभेदस्यैव स्पष्टं सूत्रणीयत्वात् अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभिः अंशसूत्रे च भेदाभेदयोर्वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्माद्भेदाभेदाभ्यां जीवब्रह्मणोरशांशिभाव एव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो ऽवधारणीयः । अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकि-

तत्वादित्वमधीयतएकइतिवक्ष्यमाणसूत्रादिति अंशांशिनोश्च भेदाभेदौ विभागाविभागरूपौ कालभेदेनाविरुद्धौ अन्योन्याभावश्च जीवब्रह्मणोरात्यन्तिक एव। तथा शक्तिशक्तिमदविभागो ऽपि नित्य एवेति मन्तव्यम्। तथा च स्मृतिः। पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्तेति। तदात्मकं तदन्यत्स्याद्रूपंरूपं भासकं विदुरिति चेति तदात्मकं पूर्वश्लोकोक्तप्रधानपुरुषकालात्मकमित्यर्थः। अंशत्वं च सजातीयत्वे सति अविभागप्रतियोगित्वं तदनुयोगित्वं चांशित्वं। येनचरूपेणांशता यत्र विवक्ष्यते तेनैव रूपेण साजात्यं तत्र ग्राह्यं यथा आत्मांशलक्षणे आत्मत्वेनैव साजात्ये सदंशादिलक्षणेषु च सत्त्वादिरूपेणेत्यतो नातिप्रसङ्गः। अथ वा द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या साजात्यं ग्राह्यम्। विभागश्च लक्षणान्यत्वम्। अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत् तदभावश्चाविभागः। अथ वास्तु अविभागः संयोगविशेषः स्वरूपसम्बन्धो वा आधेयत्वादिवत्। जलस्य दधिलवणस्य समुद्रे अविभागव्यवहारस्यापलपितुमशक्यत्वात्"न तु तद्द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्त"मिति श्रुत्या"सति"संपद्यतेविदुः सति संपद्यामहइत्यादि श्रुत्या च जीवस्यापि ब्रह्मण्यविभागश्रवणाद्या प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनीत्यादिस्मृतेश्च। पदगतौ लिङ्श्लेषणइत्याद्यनुशासनेभ्यः संपत्तिलयाप्ययादिशब्दानामविभागार्थत्वात्। तथाऽविभागो वा वचनादित्यागामिसूत्राच्चेति। ननु निरवयवस्य ब्र-

न्नाणः कथं मुख्योंऽशः स्यादिति चेन्न। यथोक्तलक्षणां-
शत्वस्यावयवत्वाभावेऽपि दर्शनात्। यथा शरीरस्य
केशादिरंशो राशेश्चैकदेशोंऽशःपितुश्च पुत्र इति सर्वे च
जीवाः पितरि पुत्रचेतना इव चिन्मात्रे ब्रह्मणि नि-
त्यसर्वावभासके विषयभासनरूपं स्वलक्षणं विहाय प्र-
लये लक्षणानन्यत्वं गच्छन्ति। सर्गकाले च तदिच्छ-
या तत एव लब्धचैतन्यफलोपधाना आविर्भवन्ति पि-
तुरिव पुत्राः अतो जीवाः ब्रह्मांशा भवन्ति। "आत्मा वै
जायते पुत्र" इति श्रुत्या पुत्रे पितुरविभागलक्षणाभे-
दवज्जीवेऽपि ब्रह्मणो अविभागलक्षणाभेदस्य "बहुस्यां
प्रजायेये" त्यादिश्रुत्या सिद्धेरिति अतो जीवा ब्रह्मांऽशा
मुख्या एव भवन्ति नन्वंशस्तत्र स्यादाकाशवदंशांशिभा-
वो नार्थः*किं तु अग्निविस्फुलिङ्गपितापुत्रादिवदेवांशा-
शिभावो नार्थः[१]किं तुअग्निविस्फुलिङ्गपितापुत्रादिवदे-
वांशांशिभावोऽभिप्रेत इति कथं निर्द्धारणीयमिति चेत्।
उच्यते आकाशवदंशांशिभावाश्रयणेंऽशशब्दस्य गौ-
णत्वं स्यात्। घटाकाशो ह्याकाशाद्विभक्तो न भवति ल-
क्षणान्यत्वाभावात् घटाकाशधर्माणामप्याकाशधर्म-
त्वात् अवच्छिन्ने चांशशब्दो गौणोऽवयवादिशब्दवदि-
ति किं च एवमपि जीवश्चिन्मात्रस्यैवांशः स्यान्न तु स-
र्वकर्तुरीश्वरस्य परैरुपाधिविशिष्टस्यैवेश्वरत्वकल्पना-
त्। न चेश्वरोपाधेरंशो जीवोपाधिरीश्वरस्यापि तद्द्वा-

(१) अयं पाठोऽसमीचीन इति प्रतिभाति।

रा भवन्मते संसारप्रसङ्गात्कायव्यूहादाविवेति अपि च पितापुत्रवदंशांशिभावो व्यासाभिप्रेत इति मोक्षधर्मस्थाच्छिष्यवैशम्पायनवाक्यादेवावधार्यते अतो नैवाकाशवदंशत्वं ब्रह्ममीमांसार्थः। यथा मोक्षधर्मे बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एवत्विति प्रश्ने।

बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणां।
नैवमिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥

इत्यनेन पुरुषनानात्वमेव विचारतो व्यवस्थाप्य व्यामोक्तं पुरुषैक्यं पितापुत्रवदविभागेनोपपादितम्।

समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान्।
तत्राहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरिष्यते।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥

इति अस्यार्थः यत्तु व्यासः समासतो जीवजातस्य ब्रह्मणि प्रक्षेपत आत्मैक्यमुक्तवानर्थात् ब्रह्ममीमांसादौ तत्तुभ्यं जनमेजयाय तच्छिष्यवैशम्पायन आह तदुपदेशमाख्यास्यामि तदेवाह बहूनामितिश्लोकेनेति उपसंहारे च एवं बहुविधप्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमामित्यनेन पुरुषबहुत्वमेव सिद्धान्तितं यत्तु तत्रैव प्रसङ्गान्तरे वाक्यान्तरम्।

बहवःपुरुषा पुत्र यत्त्वया समुदाहृताः।
एवमेतर्हि संवृत्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपीति ॥

तेन च पुरुषविभागस्य विकारवत् । वाचारम्भण-त्वमभिप्रेत्य जीवात्मता प्रतिषिध्यत: एकस्यैव ब्रह्मण: पारमार्थिकात्मत्वमुक्तं न तु जीवात्मत्वं स्थापयित्वा पुरुषबहुत्वं निराकृतं, तस्मात्पितापुत्रवदंशत्वमेवा-गाम्यंशसूत्रस्यार्थ: तथा च स्पष्टे श्रुतिस्मृती अंशत्व एव भवत: ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

तस्मांशोऽयं यश्चैतामावा: । प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञ: यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा: सहस्रश: प्रभवन्ते स-रूपा: । तथाक्षरा द्विविधा: सौम्य भावा: प्रजायन्ते तत्र चैवा पियन्तीत्यादिश्रुति: । स्मृतिश्च ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूत: सनातन इत्या-दिरिति यद्यपि जीवा अपि ब्रह्मवदेव विभुचि-न्माचरूपास्तथाप्युपाध्यवच्छेदेनैवाभिव्यक्तपरिच्छिन्नचै-तन्यतया विस्फुलिङ्गतुल्या भवन्ति "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट: बालाग्रशतभा-गस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीव: स विज्ञेय: सचानन्त्याय कल्पत इत्यादिश्रुतेरिति । अस्य चांशस्य भेदप्रतिपादनस्य फलम् अंशांशिनोरुत्सर्गत एकरूपतया जीवस्याप्यसंसारित्वविभुत्वसर्वाधारत्वा-दिज्ञापनम् ब्रह्मणश्चोपाधिविवेकेन चिन्मात्रत्वज्ञापनं तथा जीवेंऽशे ऽभेददृष्ट्या ब्रह्मोपासनं तथाब्रह्मात्म-

त्वोपपादनं चेत्यादि एतेषु ब्रह्मात्मत्वोपपादनं मुख्यं फलं ब्रह्मात्मतापरत्वात्सर्ववेदान्तानाम् अत एवाचार्यो वच्यति "आत्मेति तूपयन्ति ग्राहयन्ति चेति" ब्रह्मात्मज्ञानादेवौपाधिकसंसारवज्जीवमारभ्य स्थूलदेहपर्यन्तेष्वभिमाननिवृत्तेः । अत इदं ब्रह्मात्मज्ञानं विविक्तजीवज्ञानात्सांख्योक्तादपि श्रेष्ठं नातो ऽधिकं ज्ञानमस्ति नन्वंशांशिभावाज्ञानात्कथं ब्रह्मात्मज्ञानं स्यात् । उच्यते यो यत आगत्य यदधिष्ठितं यच्च जीवित्वा यत्र लीयते समुद्रतरङ्गादिवज्जीवात्तद्बुध्यादिवच्च स तस्यात्मा भवति ।

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते ॥

इति आत्मलक्षणस्मृतेः यथा हि देहेन्द्रियादीनां । बुद्धिपर्य्यन्तानामुत्पत्तिलयाधारतया तत्साक्षित्वेनाधिष्ठातृत्वादिना च जीवस्तेषामात्मा तत्स्वरूपज्ञानाच्च तेष्वहमित्यभिमानो निवर्तते नाहंबुध्यादिरितिविधयेति सांख्यसिद्धान्तः । तथैव जीवानां चिन्मात्रस्वरूपाणामप्युत्पत्तिलयाधारतया तत्साक्षित्वेन तदधिष्ठातृत्वादिना चेश्वरस्तेषामप्यात्मा तत्स्वरूपज्ञानादेव च जीवेष्वहमित्यभिमानो निवर्तते परिदृश्यमानस्य भोक्तुः साक्ष्येवाहं नाहं स भोक्तेति ब्रह्मात्मविद्ययेति ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तः । "तमेवैकं जानथ आत्मा तं नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा नान्यो ऽतो ऽस्ति श्रोता यदेव सा-

ज्ञाद्दपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोयमयति यस्यात्मा शरीरं नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना" मित्यादिश्रुतेः ।

तत्त्वैः संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशात्सो ऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥
तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतो सौ न ग्राह्यः केन चित्कचित् ॥
अन्यश्च राजन्प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥
ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमप्युत ।
षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः ॥
तमोरजश्च सत्त्वं च विद्धि बुद्धिगुणानिमान् ।
बुद्धिमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥

इत्यादिस्मृतेश्च आत्मेति तूपयन्तीत्यादिसूत्राच्च तथा आत्मा स भोक्तुरिति पूर्वाचार्यवाक्याच्चेति । आत्मनानात्वं च चैतन्ययोग्यतामात्रेण शास्त्रेषूक्तं बहिर्जीवस्य चित्शक्तिमत्वरूपमात्मत्वं नाभ्युपगम्यते आदराल्लोप इतिसूत्रविरोधात् । सुखदुःखभोगानुपपत्तेश्च, किं तु जीवेषु चैतन्यफलोपधानं कादाचित्कतया वाचारम्भणमात्रम् ईश्वरपरतन्त्रं सदल्पं चेति । जीवाश्चिच्छक्तिगुणयोगाद्गौणात्मान एव यथा ऽध्यक्षत्वगुणेन प्राणः करणानामात्मा तद्वन्मुख्यस्त्वात्मेश्वर एव सदा सर्वज्ञत्वादपरतन्त्रत्वाच्चेत्येत्राभ्युपगम्य-

ते "नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे" त्यादिश्रुतेरिति । तथा च नारदीये । गौणमुख्यभावेनात्मद्वयमुक्तम् ।

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।
परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतो ऽपरः[१] ॥

इति परापरौ श्रेष्ठाश्रेष्ठौ मुख्यगौणत्वाभ्यामिति भावः इदमेव खण्डैकात्म्यमबुद्धा आधुनिका अखण्डैकात्म्योपपत्तये जीवानां प्रतिबिम्बावच्छेदादिरूपैः कुकल्पनां कुर्वन्ति सांख्यनैयायिकादिभिश्चैतन्यफलयोग्यतारूपमात्मत्वं जीवस्योच्यतइति न तद्विरोधः यथाचापेक्षिकात्मनो जीवस्य तत्त्वज्ञानादप्यहं कर्तृत्वाद्यभिमाननिवृत्त्या मोक्षो भवति तथा विद्यापादे वक्ष्यामः । यदि वा शेषशेषिरूपेणात्मद्वयमेवाभ्युपगम्यते । तदा ब्रह्मात्मताज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिहेतुत्वं न साक्षादभ्युपगन्तुं शक्यते ब्रह्मात्मताज्ञानानिवर्तकत्ववद्देहाद्यात्मताज्ञानानिवर्तकत्वस्याप्यौचित्यात् । अपि त्वदृष्टेश्वरानुग्रहादिद्वारैवाविद्यानिवृत्तौ मोक्षे च हेतुत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च सति

परमात्मा हरिः स्वामी दासो ऽहं तस्य सर्वदा ।
स्वेच्छया विनियोक्ता तस्तस्यैवात्मेश्वरस्य हि ॥
अहंकृतिर्मकारस्यान्नकारस्तन्निषेधकः ।
तस्मात्तन्मसेवात अहंकारविमोचनम् ॥

---

(१) अ० ३१ श्लो० ५७ ।

इतियमपुराणयुक्त्या ईश्वरात्मज्ञानात् साक्षात्त्वज्ञाताभिमाननिवृत्तिर्जीवात्मत्वाभावश्च न घटेतेति एतेन "एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः स म आत्मेति विद्यात् तत्त्वमसी" त्यादिश्रुतयो व्याख्याताः जीवब्रह्मभेदे ऽपीति मन्तव्यम् ननु तत्त्वमसिवाक्यस्यांशांश्यविभागेनाप्युपपत्तेः कथमस्य ब्रह्मतापरत्वमवधारणीयमिति चेत् अविद्यानिवर्तकतया ऽभ्यर्हितत्वेन बाधकाभावे सर्वत्रैवाभेदवाक्येषु ब्रह्मात्मतापरत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"तिश्रुतेः। वेदा ब्रह्मात्मविषया इत्यादिस्मृतेश्च। अंशांश्यभेदस्यापि ब्रह्मात्मतावगतिफलकत्वात्। न च "तदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेति" पूर्वभागेनैव ब्रह्मात्मत्वं लब्धमिति वाच्यम्। यत ऐतदात्म्यमित्यनेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि स्वरूपत्वलक्षणमेवात्मत्वमविभागलक्षणाभेदो वा घटस्य मृदात्मत्ववत्। नत्वध्यक्षत्वरूपं चेतनत्वरूपं वा स आत्मेत्यनेन वा साक्षित्वरूपमात्मत्वमुक्तं। ताभ्यां च हेतुभ्यां तत्त्वमसीत्यनेन चाध्यक्षत्वरूपमात्मत्वमिति विभागः अध्यक्षत्वरूपात्मत्वस्यैव त्वमहंशब्दार्थत्वात्। अहं ममेति शब्दाभ्यां स्वस्वामिभावावगमात् अत एव पातञ्जले। स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग इति सूत्रे स्वस्वामिशब्दाभ्यां बुद्ध्यात्मानावुक्ताविति। अत एव च "अथात आत्मादेशो ऽथातो ऽहंकारादेश"इतिश्रुत्योर्न पौनरुक्त्यम्। अर्थभेदात्

अत एव च नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषमिति
सांख्यकारिकायामपि न पौनरुक्त्यं च नास्मीत्यनेन
साक्षित्वस्य नाहमित्यनेन स्वाम्यस्य प्रतिषेधादिति
चेन्न एवं च कार्यकारणसंघाताध्यक्षो भवतीति
कृत्वा स एवाहमित्युच्यते। यथा प्राणा इन्द्रियाध्य-
क्षतयैव तेषामात्मोच्यते। न चेश्वरस्य सम्बोध्यत्वमयो-
क्तृत्वाभावात्कथं त्वमहंशब्दार्थता स्यादिति वाच्यम्।
वागिन्द्रियद्वारा जीवस्य प्रयोक्तृत्ववज्जीवाख्यकरण-
द्वारा ब्रह्मण एव संबोध्यत्वादिसकलव्यवहारप्रतिपा-
दनायैव तत्त्वमसीत्युपदेशादिति। तथा च श्रुत्यन्तरं
"नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धेत्यादिना पर-
मात्मन एव दर्शनश्रवणादिसर्वव्यवहारकर्तृत्वमा-
ह। यत्तु आधुनिकास्तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये जीवस्यैव
त्वमहंपदार्थनिर्णये सति को न आत्मेत्यादि श्रुत्यन्त-
रानुसारिण्या लोकानुसारिण्याश्चाकाङ्क्षाया अनुपपत्तेः
लोके हि को ऽहमित्याकाङ्क्षयैवामुकःस्त्वमसीत्युत्तरं
दृश्यते नान्यथेति अस्मन्मते त्वहंशब्दार्थत्वेन प्रयोक्तृ-
सङ्घाताध्यक्षत्वादिना सामान्यरूपेणैव वाक्याकाङ्क्षायां
तदित्यादिविशेषरूपेणोपदेशइति लौकिकी शब्दम-
र्यादा न हीयतइति। यदपि तत्त्वमेव त्वमेव तदिति
परस्परव्यतिहारवाक्यं तदन्योन्यवैधर्म्यलक्षणं भेदं
निवर्त्तयति जीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनाय प-
रमात्मस्वरूपप्रदर्शनाय च अन्यथा व्यतिहारवैय-
र्थ्यात्। यच्चाप्येवं सकलं जातमपि सर्वं प्रतिष्ठितं।

स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिवाक्यं तदविभागेनोपासनां विदधाति । यच्च

विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणाभेदमसन्तं कः करिष्यतीति[1] ॥

विष्णुपुराणं तस्यायमर्थः धर्माधर्मादिद्वारा विभागजनकेऽज्ञाने देहाद्यभिमाने ज्ञानेनात्यन्तमुत्सन्ने सति असन्तं कादाचित्कत्वेन वाचारम्भणमात्रं जीवब्रह्मविभागं पुनः कः करिष्यति कारणनाशादिति यच्च ।

यदि जीवः पराद्भिन्नः कार्यतामेति सुव्रत ।
अचित्त्वं च प्रसज्येत घटवत् पण्डितोत्तम ॥

इति गौतमीतन्त्रं तस्याप्ययमर्थः यदि जीवः पराद्भिन्नः परादत्यन्तं भिन्नः परस्यानंश इति यावत् तथा प्रलयकालीनचेतनाद्वैतश्रुत्यनुरोधेन जीवस्य कार्यत्वं स्यात्प्रकृत्यादिवदभेदे च घटवज्जडत्वमेव प्रसज्यतइत्यर्थः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादिवाक्यं चांशांश्यविभागपरम् एवमन्यान्यपि जीवब्रह्माभेदवाक्यान्यनयैव दिशा यथायोग्यं प्रकरणानुसारेणांशांश्यभेदब्रह्मात्मत्वसामान्याभेदैस्तृतीयसूत्रे वक्ष्यमाणेन शक्तिशक्तिमदभेदेन वा व्याख्येयानीति दिक् । ये तु तार्किका अविभागलक्षणाभेदमपि त्यक्त्वा उपासनामात्रपरत्वेनैव अभेदवाक्यानि नयन्ति तन्मते भेदनिन्दाश्रुत्यनुपपत्तिः

(१) अं० ६ अ० ७ श्लो० ९४ ।

अन्योन्याभावस्य पारमार्थिकत्वाद्विभागाविभागरूपयोश्च भेदाभेदयोः श्रुत्यर्थत्वानभ्युपगमादिति अधिकं वा भेदसाधकभेदसूत्रेषु वक्ष्यामः तस्मात्सिद्धौ जीवेश्वरयोरंशांशिभावेन भेदाभेदौ विभागाविभागरूपौ। तत्राप्यविभाग एव आद्यन्तयोरनुगतत्वात्स्वाभाविकत्वान्नित्यत्वाच्च सत्यः विभागस्तु मध्ये स्वल्पावच्छेदेन नैमित्तिको विकारान्तरवद्वाचारम्भणमात्रमिति विशेषः। तदेवमात्माद्वैतं व्याख्यातं सामान्यतो ब्रह्माद्वैतवाक्यानि च तृतीयसूत्रे व्याख्यास्यामः तदेवमन्योन्याभावलक्षणभेदेन जीवादत्यन्तभिन्न एवेश्वरो ब्रह्मशब्दार्थ इति सिद्धम् तत्राप्ययं विशेषः जीवव्यावर्त्तमायैव जगज्जन्मादिकारणं तथा नित्येच्छादि तन्मायाख्यशक्त्यौपाधिकमैश्वर्यं चोपलक्षणमेव ब्रह्मणः ननु ऐश्वर्यमपि ब्रह्मशब्दार्थान्तर्गतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च अथात आदेशो नेति अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदि"त्यादिश्रुतिभिः।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्॥

इत्यादिस्मृतिभिश्चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरित्यागामिसूत्रेण च चिन्मात्रस्यैव ब्रह्मजीवशब्दार्थत्वावगमात्।

---

*उपाधिविशिष्टे शक्तिं कल्पयित्वा केवले लक्ष

णा कल्पनायां गौरवाच्च ब्रह्मणीच्छादिव्यवहारस्य तु स्वस्वामितासंबन्धेन अविवेकेन चोपपत्तेः एवमेव परमात्मपरमेश्वरादिशब्दा अपि चैतन्यविशेषएव शक्ताः। वदन्ति तत्तत्वविदः तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दतइत्यादिस्मृतिभ्यः अनामरूपश्चिन्मात्र इत्यादिवाक्यैस्तु जन्मनिमित्तकनाम्नैवनिषिद्धमिति[1] चैतन्यं चात्मनो न गुणः किं तु द्रव्यविशेषएव धर्मधर्मिविभागशून्यश्चेतन इति चैतन्यमिति चोच्यते चैतन्यधर्मकत्वप्रतिषेधाय यथा तेजो द्रव्यं प्रकाशकं प्रकाश इति चोच्यते सदा सहोपलम्भेन लाघवादेकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। अहं जानामीति प्रत्ययस्यैव लौकिकत्वेनाधाराधेयभावांशे प्रमात्वमेव न भ्रमत्वं लोकानां सङ्घातेष्वेवाहमिति भ्रमात् सङ्घातस्य च चित्प्रकाशधर्मकत्वमस्त्येव यथोल्मूकस्य तेजोधर्मकत्वं घटादेर्वा छिद्रधर्मकत्वमिति विवेकिनां त्वहं जानामीति प्रत्ययो न भवत्येव तत्प्रत्ययस्य श्रुतिस्मृतिमायानुसारित्वात्। विवेकिनामपि तथा व्यवहारस्तु राहोः शिर इतिवद्विकल्पमात्रो लोकानुसारीति न काप्यनुपपत्तिः अधिकं तूपदेशरत्नमालाख्यप्रकरणे द्रष्टव्यम् एवमेव वा शास्त्रेषु सर्वज्ञत्वादिवचनं व्यवहारानुसारेणोपपन्नमिति तथाच पातञ्जल-

---

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ॥ १ ॥

सूत्रं द्रष्टा दृशिमात्र इति । तदेतत्तृतीयाध्याये स्वयं वक्ष्यति प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति सूत्रेणेति । एतेन ब्रह्मणः आनन्दस्वरूपत्वमपास्तं नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे विरोधादिति सांख्यसूत्रोक्तन्यायाच्च । आनन्दो हि दुःखवत्स्वगोचरवृत्तिं विना ऽपि दृश्यत्वादप्रकाशस्वरूपः चैतन्यं तु धर्मिग्राहकमानेन प्रकाशरूपतयैव सिद्धमिति प्रकाशाप्रकाशरूपतयोभयोर्विरोधः चैतन्यस्य तु बुद्धिवृत्तिद्वारैव स्वविषयत्वं चैतन्यगोचरचैतन्यान्तराङ्गीकारे ऽनवस्थानात् साक्षात्स्वविषयत्वे च कर्मकर्तृविरोधादतश्चैतन्यस्य प्रकाशत्वमुपपन्नमिति । यदि वा चैतन्यवत्सुखस्यापि वृत्तिद्वारैव भानमभ्युपगम्यायं विरोधः परिह्रियते तथा ऽपि एकज्ञाने ऽन्याज्ञानाद्विरोधः स्यात् ज्ञातत्वाज्ञातत्वयोरेकदा विरोधात् दुःखानुव्यवसायकाले सुखाज्ञानात्मानन्दसमाध्यादौ च चैतन्यस्याज्ञानात् । ज्ञानत्वसुखत्वरूपप्रकारभेदश्च त्वयापि नेष्यते एकरसत्वश्रुतिविरोधात्किं चैवं दुखत्वमप्यात्मनः स्याल्लाघवादिति ननु "आनन्दो ब्रह्मेति वजानाद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्म आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतिबलत्वात्तर्कस्याप्रयोजकत्वं स्यादिति चेन्न आनन्दादात्मनि भेदस्यापि श्रवणात्तर्कस्यैवादर्त्तव्यत्वात् यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर इति मनुवाक्येन संशयस्थले तर्कं विनाऽर्थावधारणस्य निन्दितत्वाद्भेदश्रुतयश्च "आनन्दं ब्रह्मणो वि-

द्वान्न बिभेति कुतश्चन । स एको ब्रह्मण आनन्दः । विज्ञानमयादन्यो ऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इत्याद्याः । किं बहुना साक्षादेवानन्दरूपत्वप्रतिषेधो ऽपि श्रूयते "नानन्दं न निरानन्दं विद्वान्हर्षशोकौ जहाती" त्यादिश्रुतिषु स्मृतिषु च ।

अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकं ।
तत्सन्तु चेतस्यथ वा विदेहे
सुखानि दुःखानि च किं ममात्र ॥

मनसः परिणामो ऽयं सुखदुःखोपलक्षण-मित्याद्यासु । अत्र नानन्दमित्यानन्दरूपताप्रतिषेधः न निरानन्दमिति चौपाधिकानन्दधर्मकत्वानुमतिः विद्वानितिवाक्ये च यत्सुखहानं श्रूयते तदात्मनः सुखरूपत्वे सति न घटते । आत्मनोहानोपादानासम्भवात् यद्यपि विद्वानितिवाक्ये जीवस्यैव सुखहानं गम्यते तथाप्यंशांशिनोरेकरूपत्वात् । तत्त्वमेव त्वमेव तदित्यादिवाक्यैर्जीवब्रह्मणोरत्यन्तमवैधर्म्यप्रतिपादनाच्च, जीवस्यसुखप्रतिषेधेन ब्रह्मण्यपि सुखप्रतिषेधो ऽवगम्यते । अदुःखमसुखमित्यत्र च कर्मधारय एव, बहुव्रीहौ लक्षणाप्रसङ्गात् । सुखदुःखोपलक्षणः सुखदुःखधर्मक इत्यर्थः । अथ वा सुखदुःखप्रभृतिरित्यर्थः । एतेनात्मन आनन्दरूपताप्रतिषेधान्मोक्षकाले सुखप्रतिपादकं वाक्यजातं दुःखनिवृत्तौ गौणं बोध्यं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं क-

त्वामित्यादिप्रयोगदर्शनेन दुःखनिवृत्तौ सुखशब्दस्य निरूढलक्षणासिद्धेः । तथाचोक्तं कपिलाचार्यैः । दुःखनिवृत्तेर्गौणः, विमुक्तिप्रशंसा मन्दानामितिसूत्राभ्यामिति । अथ वा सुखं दुःखसुखात्यय इतिपरिभाषया सुखशब्दोऽत्र न गौणः तस्मादिच्छादिवदेव नित्य आनन्दोऽपीश्वरे मायोपाधिक एव जीव इव बुद्ध्यौपाधिकः आत्मनो निरुपाधिप्रियत्वं वा सुखत्ववदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वात् दुःखनिवृत्तिरूपत्वाद्वा बोध्यम् । यश्च ब्रह्मण आनन्दरूपताबोधकः शब्दः स"कामादिकं मन एवे" त्यादिश्रुतिवद्धर्मधर्म्यभेदपरः* अथ वा परमप्रियताबोधनाय रूपकमात्रः पूर्णानन्दत्वादिबोधनायाकाशशब्दवत् आत्मनश्च परमप्रियत्वं मा न भूवं भूयासमित्यनन्यशेषोऽनुराग(१)इति मन्तव्यम् ।अत एवाचार्यो वक्ष्यति । आनन्दादयः प्रधानस्येति कूर्मपुराणे शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयो ह्यहमिति प्रकृतिदेवतायाः पार्वत्यावाक्यमिति । न च प्रकृतावपि पृथक् सुखान्तरं कल्प्यं तथा सति तेनैव सुखानुभवोपपत्तौ सत्यामात्मसुखान्तरकल्पनावैयर्थ्यात् । बुद्धिवृत्तिरूपज्ञानादतिरिक्तं पुनरात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यमेव अन्यथा बुद्धिवृत्तेः साक्ष्यत्वासम्भवादिति । एतेन मोक्षस्य सुखरूपत्वमप्यपास्तम् आत्मनश्च सुखासंबन्धात् उपाधिधर्माणामत्यन्तोच्छेदाच्च । किं चात्मनः सुखरू-

---

(१) अयंपाठः २ पु० ना० ।

पत्वेऽपि मोक्षावस्थायां तस्य भोग्यत्वानुपपत्त्या पुरुषार्थत्वं न संभवति स्वस्य साक्षात्स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधात् उपाधेस्त्वात्यन्तं विलयादिति मोक्षेऽप्यानन्दभोगवचनं तु ब्रह्मलोकाख्यगौणमुक्तिपरं बोध्यम्। ननु तर्ह्यात्यन्तिकमोक्षे कः पुरुषार्थः स्यात् दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थः स्यात्"तरति शोकमात्मवित् अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः विद्वान् हर्षशोकौ जहातौ"त्यादिश्रुतेः अविद्यानिवृत्त्यादीनां पुरुषार्थत्ववचनं च तद्धेतुतयैव लोके सुखदुःखाभावयोरेव स्वत इष्यमाणत्वादिति ननु दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वं न संभवति दुःखस्यानात्मधर्मत्वेनात्मनो नित्यनिर्दुःखत्वादिति। उच्यते सांख्यादिमते भोग्यत्वेनैव सुखदुःखयोर्हेयोपादेयत्वं स्वनिष्ठत्वेन अहं सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनादर्शनात् भोगश्च साक्षात्स्वप्रतिबिम्बितयोः सुखदुःखयोः साक्षात्कारः स चात्मनिष्ठ एव तस्य वा ज्ञानेनात्यन्तोच्छेदः संभवत्येव उपाधिविलयेन उपाधिधर्मदुःखादिप्रतिबिम्बासंभवादिति। ननु बुद्धेर्भोग इवात्मनीत्यादिवचनाद्बुद्धेरेव भोगो नात्मन इति चेन्न। भोगस्य द्वैविध्यात् भोगो हि भुजिपालनाभ्यवहारयोरित्यनुशासनात्। स्वबाह्यवस्तुना स्वस्य पुष्टिः यथान्नेन स्थूलदेहस्य भोगः। तथा त्वसर्ववस्तूनां सुखदुःखमोहात्मकत्वाद्विषयगतसुखदुःखाभ्यां बुद्धेः सुखदुःखयोः पोषणं बुद्धेर्भोगः दुग्धमाधुर्यस्येव शर्करामाधुर्येण पोषणम्। अयमेव वा भोगश्चेतने प्रतिबिम्बति

तस्याविकारित्वात् स एव च पुरुषस्य भोगः सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भवति न तु सुखदुःखसाक्षात्काररूपो गौणभोगोऽपि बुद्धेः संभवति तस्या अचेतनत्वात्पुरुषकल्पनावैयर्थ्यापत्तेश्चेति अत एव सांख्याः पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावादित्याहुः, अत एव च गीतायां।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यतइति।

नन्वस्तु जीवस्य दुःखभोगस्तथापि तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं भवन्मते न घटते परमार्थतो जीवस्याप्यनहंत्वस्वीकारादिति मैवम्। स्वभोक्तृप्रयोजनज्ञानमेव बुद्धेः प्रवृत्तौ कारणम् अन्यथा अस्य चेतनस्येदमुपकारकमितीदन्त्वादिरूपेण ज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अतः परमार्थतोऽनात्मत्वेऽपि भोक्तृत्वाऽनपायात् तत्तज्ज्ञोरार्थं तत्तबुद्धेः प्रवृत्तिर्युक्तैवेति तस्माचिन्मात्रस्वरूपे एवांशांशिनी जीवब्रह्मणी इतिसिद्धम् सोऽयंब्रह्ममीमांसासिद्धान्तः संक्षेपेण पुनःस्मार्यते"तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मी"त्येवंविधान्येव वेदान्तमहावाक्यानि च न जीवब्रह्माभेदं बोधयन्ति नाप्येतेषु वाक्येषु त्वमहंशब्दार्थो जीवः किं तु संघातान्तर्गतस्य षड्विंशति तत्त्वस्य मध्ये कोऽहं शब्दार्थ इत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्ततया तत्त्वमस्यादिवाक्यानि ब्रह्मोद्दिश्य त्वमहंशब्दार्थत्वं विदधति को घटः कम्बुग्रीवादिमान्घटः इत्यादिवाक्यवत्। तदनन्तरमेव च शिष्यस्त्वमहंशब्दा-

र्थमवधारयति ब्रह्मैव मुख्यस्त्वमहंशब्दार्थो न पञ्चविंशतितत्त्वानीति न पुनर्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वं विशिष्य त्वमहंशब्दार्थौ ऽवधृतः तथा सति को ऽहमित्याकाङ्क्षानुपपत्तेः "को ऽत आत्मा किं ब्रह्मे" त्यादिश्रौतजिज्ञासावाक्यानुपपत्तेश्च उद्देश्यस्य तु ब्रह्मणो ज्ञानं पूर्वमपेक्षितएव कम्बुग्रीवादिमद्वस्तु ज्ञानवदिति तत्र च उद्देश्यस्वरूपावधारकतया विवेकरूपाणि जीवब्रह्मवाक्यानि महावाक्यानां शेषभूतानि अंशांश्याद्यभेदवाक्यानि तु विधेयस्यात्मत्वस्योपपादकानि तथा महावाक्यार्थसाक्षात्कारे सत्त्वशुद्धिद्वारकोपासनाद्वाराद्यभेदवाक्यानि शेषाणीति मन्तव्यमन्यथा वेदान्तानां स्वतन्त्रनानार्थपरत्वेनार्थभेदापत्तेः अभेदवाक्यानां स्वातन्त्र्यानुपपत्तेश्च साक्षादविद्यानिवर्तकानुपपत्त्या स्वातन्त्र्येण मोक्षाख्यफलानुपयोगात् । अत एव स्वाचार्यो ब्रह्मण्यात्मत्वज्ञानमेव विद्यात्वेन सिद्धान्तयिष्यति आत्मेति तूपयन्ति चेति सूत्रेण न तु ज्ञानान्तरमिति । सांख्यादिभ्यश्चास्यदर्शनस्यायं विशेषः यत् श्रुत्यवान्तरवाक्यार्थो व्यावहारिकात्मा जीवस्तेषां विषयः अस्य तु जीवाद्यात्मत्वबाधेन पारमार्थिक आत्मा विषय इति *"नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टे" त्यादिश्रुतिशतेभ्यःस्वामित्वस्वतन्त्रत्वचेतनत्वादिरूपस्यात्मत्वस्य ब्रह्मण्येव देशकालभेदेनासंकुचितत्वाच्चेति[1] उद्दिष्टं लक्षितं

(१) अयंपाठः २ पु० ना० ।

च ब्रह्म प्रमाणेन परीक्षणीयमित्यादौ सामान्यतः प्रमाणमुपन्यस्यते।

शास्त्रयोनित्वात्॥

शास्त्रं योनिर्मूलप्रमाणं यस्मिन्निति शास्त्रयोनि। तज्जगजन्मादिकारणं ब्रह्म शास्त्रमूलकत्वात् सिद्ध्यतीत्यर्थः शास्त्रं वेदान्ताः तच्छेषभूताः स्मृतयश्च तैरेव ब्रह्मणो विचारणीयत्वात् तानि च शास्त्राणि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रत्यभिसंविशन्तितद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे" त्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च।

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः।
नामरूपादिनिर्द्देशविशेषणविवर्जितः॥
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमव्ययमक्षयम्।
एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम्॥
स च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्वमिदं जगत्।
जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति॥

इत्याद्याः अत्र शास्त्रादितिवक्तव्ये शास्त्रयोनित्वादित्युक्तं शास्त्राविरुद्धानुमानादीनां ग्रहणाय शास्त्रं हि ब्रह्मणि मूलं प्रमाणं"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" त्यादिश्रुतेः औपनिषदम् उपनिषन्मूलप्रमाणकम् उपनिषन्मात्रतात्पर्यविषयं वा "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इतिश्रुतिस्मृतिभ्यां जी-

वावान्तरतात्पर्यविषयत्वात्प्रत्यक्षानुमानादिविषद्धत्वाच्च नौपनिषदत्वं शास्त्रान्तरं च तन्मूलकमनुमानं योगिप्रत्यक्षादिकमपि ब्रह्मणि प्रमाणं भवति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिश्रुतेः एतैस्त्रिभिरेव प्रमाणैरस्माभिर्ब्रह्म परीक्षणीयमित्यर्थः तत्र श्रुतयः स्मृतयश्च प्रायेण प्रमाणत्वेनोपन्यसनीयाः कदा चिच्च संशयस्थले अनुमानमप्युपन्यसनीयम् उपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रैः अनुमानेनाप्यनवगम्ये च संदिग्धार्थे योगिप्रत्यक्षमप्याचारादिमुखेनोपन्यसनीयम् आचारदर्शनाच्चेत्यादिसूत्रैरिति । *तत्र ब्रह्मानुमानस्यायं प्रकारः बुद्धिप्रभृतिकार्यम् उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं कार्यत्वाद्घटादिवदिति अत्र चोपादानगोचरप्रत्यक्षवृत्तेरेव कार्ये हेतुत्वं लाघवात् न तु चैतन्यस्यापि गौरवात्तदा बुद्ध्यादीनामुपादानगोचरवृत्तीच्छाकृतिमज्जन्यत्वेन कारणसत्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं तत्कारणसत्त्वं परस्य भोग्यम् इच्छादिमत्त्वाज्जीवोपाधिवदिति कारणसत्त्वभोक्तृतयेश्वरोऽनुमेय इति[1] ननु "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"त्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः शब्दाद्यगोचरत्ववचनात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रादिप्रमाणकत्वमुच्यतइति । उच्यते वागादीनां लौकिकमनसश्च ब्रह्माशेषगोचरत्वं प्रतिषेधति तथाविधं शास्त्रजातं । न तु शब्दा-

(१) अयंपाठः २ पु० ना० ।

दीनां सामान्यगोचरत्वमपि नापि योगजधर्मसंस्कृतमनोजन्यसाक्षात्कारगोचरत्वमपि स यथा हि हननं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गान्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामात् ग्रामान्तरं व्रजन्पण्डितो मेधावी गांधारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुतौ शब्दादिमात्रेण सामान्यतो ज्ञाने जाते योगेन भूमिकाक्रमात्स्वयं मनसा ब्रह्म अशेषविशेषतः साक्षात्क्रियत इत्यवगमात् अन्यथा 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' "मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय" इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरिति ननु शब्दादेरशेषज्ञानं क्वापि प्रसक्तमेव नास्ति शब्दानुमानयोः सामान्यमात्रगोचरत्वात्तत्कथं "यतो वाचो निवर्तन्त" इति ब्रह्मण्यसाधारण्येन वचनमिति चेत्सत्यं तथाऽपि पुरोवर्तिष्वनेकवस्तुषु मध्ये को घट इतिजिज्ञासोरयं घट इतिवृद्धवाक्यतो घटस्याशेषविशेषज्ञानं जायते ब्रह्मणस्त्वतीन्द्रियतया तादृशमपि ज्ञानं न संभवतीतिश्रुतेराशयः । यथोक्तविभागश्च श्रुत्यैव कृतः यथा "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान" इति देवैर्मनआदिभिरित्यर्थः शक्तिशक्तिमतोरभेदादिति तमिमं विभागं सूत्रकारोऽपि करिष्यति तदव्यक्तमाह हि अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रद्वयेन तदेवं श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धविभागेन श्रुत्योरन्योन्यमविरोधे सति इ-

तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वभेदेन स्वकल्पितेन यदाधुनिकानामविरोधि कल्पनं तदनुचितमिति प्रतीमः। ननु निर्विशेषचिन्मात्रे ब्रह्मणि कथं योगिमनोग्राह्यो विशेष इति उच्यतइति चेत् न, सर्वसंकरापत्त्या चेतनान्तरप्रधानतद्गुणादिष्वाष्टत्तस्वरूपविशेषस्य योगिगम्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् अन्ततः स्वस्वोपाधिप्रतिबिम्बानामेवातीतादिसाधारणानां चेतनेषु विशेषत्वाच्च तैश्चावस्तुभूतैर्न निर्विशेषत्वक्षतिः। निर्विशेषवाक्यानां जीवविलक्षणगुणादिरूपविशेषप्रतिषेधकत्वाद्देशकालावस्थादिनिमित्तकविशेषप्रतिषेधकत्वाद्वा। नन्वस्तु विशेषस्तथापि स विशेषः शब्दागोचरोऽतीन्द्रियश्च कथं योगिमनसापि गृह्येतेति चेन्न,योगजधर्माणां शास्त्रसिद्धाचिन्त्यशक्तित्वात् धर्मान्तरवत्कथमन्यथा भुवनज्ञानं सूर्ये संयमादिति योगसूत्रमुपपद्येत। ननु संयोगादिप्रत्यासत्त्यभावात्कथं व्यवहितादिज्ञानं योगिनां स्यादिति चेन्न, मनोवैभवमते सर्वत्रैव मनःसंयोगसत्त्वात् योगजधर्मस्य च वृत्तिप्रतिबन्धकतमोमात्रनाशकत्वात्। मनःपरिच्छिन्नतामते च योगजधर्मस्यैव प्रत्यासत्तित्वकल्पनादिति। आधुनिकास्तु "यतो वाचो निवर्तन्तइत्यादिवाक्यैरनुभवाख्यफलव्याप्यत्वं प्रतिषिध्यते मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिभिश्चाज्ञाननाशाय ब्रह्मणि वृत्तिव्याप्यत्वं स्वीक्रियतइत्यविरोध इत्याहुः तत्र एतादृशकल्पनायां प्रमाणादर्शनात्। किं च व्यवहारत्वावच्छेदेनैवानुभवविषयत्वमेव प्रयोजकं बुद्धि-

वृत्तिगोचरव्यवहारे ऽनवस्थाभयेन वृत्तिविषयत्वस्या-
प्रयोजकत्वात् घटादिभानार्थं चेतने तत्संबन्धायैव
वृत्तिसिद्धेः न तु घटादिव्यवहारार्थमपि तस्या अपि
बाह्यव्यवहाराजनकत्वकल्पनेन च गौरवात् जडत्वे-
न घटाविशेषाच्च । तथा च ब्रह्मणो ऽनुभवव्याप्यत्वा-
नङ्गीकारे विदुषां ब्रह्मणि व्यवहारो न स्यादिति ।
अत्तु स्वप्रकाशत्वादेव ब्रह्मणि व्यवहारो भवति तद्विष-
यकज्ञानस्य तद्व्यवहारहेतुत्व कल्पने गौरवात् वृत्ति-
व्याप्यत्वं तु व्यवहारप्रतिबन्धकाऽज्ञाननिवृत्त्यर्थमपेक्षत
इत्युच्यते तदप्यसारम् । समानविषयकत्वप्रत्यासत्त्या
ज्ञानत्वेनैव व्यवहारत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वात् दृष्टं
विहायात्मव्यवहारे अदृष्टकल्पनानौचित्याच्च अज्ञाना-
ख्यतमसो व्यवहारप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावाच्च। ज्ञा
नाभावादेव व्यवहाराभावसंभवात् सुषुप्त्यादौ ज्ञानानु-
त्पत्त्यर्थं तमसो वृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकल्पतया पु-
नर्व्यवहारप्रतिबन्धकत्वकल्पनावैयर्थ्याच्चेति । स्यादेत-
द्ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वान्यथानुपपत्त्या कर्मकर्तृविरो-
धेन च ब्रह्मणो ऽनुभवरूपस्य व्यवहारे स्वविषयानुभवो
न हेतुः संभवतीति । अत्रोच्यते अवेद्यत्वरूपं तावत्स्व-
प्रकाशत्वमस्माभिर्नाभ्युपगम्यते नापि जीवब्रह्मणोर-
खण्डत्वं येन जीवस्य ब्रह्मज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः स्यात्
अखण्डैकात्म्यमते ऽपि सांख्ययोगोक्तया जीवस्य स्वसा-
क्षात्कारप्रक्रिययैव ब्रह्मसाक्षात्कारे ऽपि नास्ति कर्मक-
र्तृविरोधः स्वशास्त्रे ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियाया अभावे-

न तयोः प्रक्रियैव ग्राह्या ऽन्तरङ्गत्वात् सांख्ययोगयो- श्चेत्थं ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया विषयेन्द्रियसंयोगादिना बु- द्धमालिन्यस्येव बौद्धतमोद्रव्यस्यापसारणे सति यथा निर्मलवस्त्रे कुसुम्भसंयोगात्तु कुसुम्भाकारता भवति तथैव निर्मले बुद्धिसत्त्वे विषयसंयोगाद्विषयाकारता भवति सा बुद्ध्यवस्था विषयाकारा बुद्धिवृत्तिरित्युच्यते सा तु स्वप्नध्यानादौ बाह्यविषयाभावकाले विषयतु- ल्या बुद्ध्यवस्था ऽन्तरेवोपलभ्यमाना केनाप्यपलपितुं न शक्यते सा वृत्तिः प्रमाणं प्रमाणविपर्ययविकल्पनि- द्रास्मृतय इति योगसूत्रेण वृत्तिविभजनात् वृत्तेश्च प्र- माणत्वमनुभवाख्यफलायोगव्यवच्छिन्नत्वात् रथारूढस्य ग्रामसंबन्धे रथस्येव चेतनस्य विषयसंबन्धे द्वारत्वाच्च *द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धो ऽपि प्रत्ययानुपश्य इतियोगसू- त्रात् विभुत्वे ऽप्यात्मनो नित्यचैतन्याविकारिणो भ- लिनबुद्धिप्रतिबिम्बेन प्रतिबन्धाद्विशुद्धबुद्धिद्वारतां वि- ना विषयान्तरप्रतिबिम्बधारणाऽसामर्थ्यात् अतए- वात्मावरणार्थं चित्तविभ्रत्वमभ्युपगतं पतञ्जलिना तथा च श्रुतिः "सुषुप्तिकाले सकले विलीने त- मो ऽभिभूतः सुखरूपमेती"त्यादिः[1], सा च वृत्तिर्जा- यमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता भवति वृत्तिसारू- प्यमितरत्रेतियोगसूत्रात् । ततश्च स्वप्रतिबिम्बितां विषयोपरक्तां तां बुद्धिवृत्तिं स एव प्रतिबिम्बाधिष्ठा-

---

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

नचेतनो ऽवभासयति यथा स्वप्रतिबिम्बितकुसुम्भरक्ता-वस्त्रं स्फाटिकभित्तिः चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमितियोगसूत्रात्तदाकारापत्तौ बुद्धिसमानाकारतापत्तौ सत्याम् अप्रतिसंक्रमाया बुद्धावसञ्चारिण्या प्रसङ्गाया अपि चितेः स्वीयोपाधिबुद्धिसंवेदनं भवतीत्यर्थः तदुक्तं।

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तु दृष्टयः।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः॥

इति। तथा च चेतने प्रतिबिम्बनादेव बुद्धिवृत्तितद्विषययोर्भानं मरुमरीचिकाध्यस्तजलस्येव मरीचिना प्रकाशनमिति। न ह्यन्यथा विभोश्चित्स्वरूपस्यात्मनः सदा सर्वसंयोगेन कादाचित्कं परिच्छिन्नं च विषयसंवेदनं केनाप्युपपादयितुमञ्जसा शक्यते। अस्मदुक्तप्रकारे तु बुद्धिवृत्तेः कादाचित्कत्वेनाप्रतिबम्बात् विषयप्रतिबिम्बस्य कादाचित्कत्वं परिच्छिन्नत्वं चोपपद्यते *उपाधीनां च यावदात्ममाबिम्बिततया तत्प्रतिबिम्बस्यानादित्वमिति यच्च बुद्धौ चेतनस्य प्रतिबिम्बनं तद्बुद्धावहमितिप्रत्ययस्य विषयः तथा सत्यात्मनि बुद्धिधर्म्मस्यारोपे च प्रयोजकम् दर्पणादौ प्रतिबिम्बद्वारैव सुखादिषु दर्पणमालिन्याद्यारोपदर्शनात् सत्त्वोपाधौ चेतनस्य प्रतिबिम्बो न बुद्धितद्विषयभाने प्रयोजकः[१]*यथा च सन्निकर्षसाम्ये ऽपि चक्षूरूपमेव ग्र-

---

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते।

ह्लाति न रसं तथैव सर्वसंयुक्तोऽप्यात्मा स्वबुद्धिवृत्ति-
मेव साक्षाद् गृह्णाति नेतरदिति फलबलात्कल्प्यम् अ-
र्थाकारतयैव चार्थग्रहणं सा च कूटस्थे प्रतिबिम्बान्नान्य
द्युक्ता अतो बुद्धिवृत्तेरेव चेतने साक्षात्प्रतिबिम्बनसा-
मर्थ्यं नेतरस्येत्यपि कल्प्यते बुद्धिवृत्तेरेवाज्ञातसत्त्वाभा-
वान्नेतरस्येति तस्मादर्थोपरक्तवृत्तिस्फुरणार्थं चेतने त-
त्प्रतिबिम्बः सिध्यति । ननु वृत्तिरेव चैतन्यस्य विष-
यताख्यः संबन्धोऽस्तु लाघवात्किमर्थं चेतने प्रतिबिम्बः
कल्प्यतइति चेन्न, अर्थसारूप्यस्यैव ग्रहणरूपतया बुद्धि-
स्थले सिद्धत्वाच्च किं चोक्तैर्योगसूत्रादिभिः प्रतिबिम्ब-
सिद्धौ केवलतर्का अप्रतिष्ठा दोषपराहता एव संदिग्धा-
र्थं एव न्यायप्रवृत्तेरिति । तदेवं चैतन्ये वृत्तिबिम्बः सिद्धः
यच्च बुद्धौ चेतनस्य प्रतिबिम्बनं तद्बुद्धेश्चिच्छायापत्ति-
रित्युच्यते तच्च बुद्धेर्घटाद्याकारतावच्चैतन्याकार-
परिणामः स च चैतन्यभानार्थं कल्प्यते साक्षात्स्वद
र्शने कर्मकर्तृविरोधात् तदेव चात्मनि बुद्धिवृत्त्यारोपे
च प्रयोजकं दर्पणादौ मुखादिप्रतिबिम्बद्वारैव मुखा-
दिषु दर्पणमालिन्याद्यारोपदर्शनात् उपाधौ चेतनस्य
प्रतिबिम्बस्तद्विषययोर्भासक इति केचित्[1] तन्न प्रति-
बिम्बस्य तुच्छतया भासकत्वायोगात् आरोपितवन्हे-
र्दहनपचनादिकार्यादर्शनात् यश्च सूर्यादिप्रतिबिम्बे
ऽपि प्रकाशो दृश्यते स किरणौपाधिकः न च बुद्धि-

---

(१) अयंपाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

गतप्रतिबिम्बएव चेतनविषययोः संबन्धविधया भानप्रयोजकोऽस्त्विति वाच्यम्, जलगतप्रतिबिम्बादीनां सूर्यतत्प्रकाशयोः सम्बन्धत्वादर्शनात्। प्रकाशके प्रकाश्यप्रतिबिम्बस्य संबन्धविधया भानहेतुत्वं तु मरीच्युदकादौ अतः संशयस्थले ऽणोरपिविशेषस्याध्यवसायकरत्वात् दृष्टानुसारेण चेतनगतप्रतिबिम्ब एव भानहेतुरिति जीवानां च सर्वेषामेव विभुत्वे ऽपि स्वस्वोपाधिभिरेव परस्परप्रतिबिम्ब इत्यत्रानादित्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति। तदेतद्बुद्धिपुरुषयोः परस्परप्रतिबिम्बनं वेदान्तिभिः परस्पराध्यास इत्युच्यते। यत्तु अनयैव रीत्या चैतन्ये ऽध्यस्ततया जगतः प्रकृतिपर्यन्तस्य सिद्धत्वाच्चिदेवैकं तत्त्वम् अन्यत्सर्वं दृश्यजातं मरीच्युदकादिवत्तुच्छमित्याधुनिका विवर्त्तवादिनो ऽभ्युपगच्छन्ति। तन्न। तथापि बिम्बरूपाणां विषयाणामेव प्रतिबिम्बरूपेणैव भानात् प्रतिबिम्बरूपतया चैतन्ये बाधे ऽपि स्वतो बाधाभावादिति तदुक्तं सांख्ये सदसद्बाधाबाधाभ्यामिति। एतेनात्मस्वरूपमपि करतलामलकवत्प्रतिपादितं तथा हि। यदेतद्घटपटाद्याकारैरवभासमानं चैतन्यम् एतदेवाकारविवेकेनात्मतत्त्वं भवति स्वप्रतिबिम्बितमुखादिविवेकेन दर्पणतत्त्वमिव तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्थानमिति योगसूत्रात्। तदा वृत्तिनिरोधकाले स्वरूपावस्थितिश्चेतनस्येत्यर्थः। तथा चोक्तम्

अनात्माखिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी।

स्यादर्पणे दर्पणजा केवलात्मस्वरूपिणी ॥
जगत्त्वमहमित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।
स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥

इति दृश्यसम्भ्रमे दृश्यादर्शे दृश्याकारबुद्धिवृत्ताविति यावत् यच्चैतत्पुरुषे विषयोपरक्तं बुद्धिस्फुरणमुक्तम् एतदेव प्रमाणस्य फलं प्रमेति चोच्यते । पुरुषार्थं हि करणानां प्रवृत्तिरिति । तदेतदुक्तं पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैः फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति अविशिष्टो वृत्त्या सह समानाकारो वृत्तेः प्रकाशः पुरुषनिष्ठः फलमित्यर्थः । इदं च फलं सांख्यादिभिश्चैतन्यप्राधान्येनोच्यत इति कृत्वा तैर्ज्ञानस्वरूप एवात्मोच्यते । वैशेषिकादिभिस्तु ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशप्रत्ययानुरोधात् यथोक्तप्रतिबिम्बप्राधान्येनैव ज्ञानाख्यं फलमुक्त्वा तस्यात्मधर्मत्वमुच्यते अहं जानामीतिप्रत्ययानुरोधात् अस्मदुक्तफलं चानुव्यवसाय इति तैरुच्यतइति विशेषो मन्तव्यः । या चेयं ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया बहिर्विषयेष्ववधारिता एषैवात्मन्यपि प्रत्येतव्या । एकरूपकल्पनायाः सर्वतौचित्यात् । तथा हि । शास्त्रादिना योगजधर्मेण वा बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति निर्मलायां बुद्धावात्माकारा वृत्ति र्जायते अहं ब्रह्मास्मीत्यादिरूपा सा प्रमाणम् । सा च वृत्तिर्जायमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता सती भासते तदेतत्पुरुषनिष्ठं फलमात्मज्ञानमुच्यते । घटादिज्ञानाच्चात्मज्ञानस्यायं विशेषो यदात्मतत्त्वाकारवृत्त्या अ-

भिमानो निवर्त्यते घटाद्याकारबुद्धिवृत्तिभिस्तु मिथ्याज्ञानं न नियमेन निवर्त्त्यतइति। चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यमेव बाह्याभ्यन्तरसाधारणं ज्ञेयत्वं बोध्यम्। तत्रैवं ज्ञानप्रक्रियायां कथमात्मज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः स्यात् एकस्मिन्नपि यथोक्तज्ञातृज्ञेयभावस्य संभवात् साक्षाच्चैतन्यव्याप्यत्वस्य च घटादावप्यनङ्गीकारात्तस्याप्यात्मनि घटादाविव प्रकारभेदेनाविरोधाच्च यथा सूर्यो बिम्बरूपेण प्रकाशकः प्रतिबिम्बरूपेण च प्रकाश्य इति न कर्मकर्तृविरोधः एवमात्मापि बिम्बरूपेण ज्ञाता भवति स्वगतस्वप्रतिबिम्बरूपेण च ज्ञेय इति प्रकारभेदान्न कर्मकर्तृविरोध इति। कर्मकर्त्तृविरोधस्तु नास्तिकमतेष्वेव पातञ्जलसूत्रेणोपन्यस्तो न तत्स्वाभासं दृश्यत्वादिति तस्य सूत्रस्यायमर्थः तच्चित्तं न स्वाभासं न स्वगोचरवृत्तिं विना स्वग्राह्यं दृश्यत्वात् शब्दादिवदिति अतो न पुरुषे व्यभिचारः विपक्षबाधकश्चात्र प्रकारभेदं विना साक्षात्स्वव्याप्यत्वे कर्मकर्त्तृविरोध इति। यदि चित्तस्यापि स्वज्ञानार्थं करणान्तरकल्पनया विरोधः परिह्रियते तदात्मन एव चित्तनामकरणादस्मन्मतानुप्रवेश इति पतञ्जलेराशयः अत एव यत्प्राचीनाः दृश्यत्वेनात्मत्वं वदन्ति तत्रापीत्थमेव प्रयोगः कर्त्तव्यः, चित्तं नात्मा करणं विना दृश्यत्वात् इच्छादिवदिति। अथ वा घटादयः सर्वे नात्मानो लौकिकप्रमितिविषयत्वात् पटादिवदिति आत्मा

च न लौकिकप्रतिपत्तिविषय इति तस्मादात्मनः फलव्याप्यत्वेऽपि न कर्मकर्तृविरोध इतिसिद्धम्। यच्च परैरुक्तम् आत्मनो ज्ञेयत्वे स्वप्रकाशत्वहानिरिति। तदपि तुच्छम्। आत्मसामान्ये ऽन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थमनौपाधिकप्रकाशकत्वात्।

यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन्।
तथेन्द्रियं चेन्द्रियदीपवृत्त्वा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एवेति॥

मोक्षधर्मादिष्ववगमात् ब्रह्मणश्चासाधारण्येन स्वप्रकाशत्वमनन्याधीनप्रकाशफलोपधानकत्वं "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्त मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतिषु" तथावगमादिति। ननु सूर्यादात्मनो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकस्य प्रकाशलक्षणस्याभावात् कथं दृष्टान्तः शास्त्रेषूपपद्यतइति चेत्। उभयत्रैव प्रकाशरूपतानुभवादुभयसाधारणं प्रकाशत्वमखण्डोपाधिरेको ऽभ्युपगन्तव्य इति दृष्टान्तोपपत्तिः। परे तु तमोनिवर्त्तकत्वमेवोभयसाधारणं प्रकाशकत्वमिति। तत्र चैतन्ये तमोनिवर्तकत्वाभावस्य वच्यमाणत्वात् बाह्याभ्यन्तरोभयसाधारणतमस्त्वस्याप्यभावाच्च। चाक्षुषवृत्तिप्रतिबन्धकत्वादेर्दूरत्वादिदोषेष्व-

तिप्रसङ्गादिति। नन्वात्मनो ज्ञेयत्वे "विज्ञातारमरे-केन विजानीया"दितिश्रुतिविरोध इति चेन्न, अस्य वाक्यस्य केन प्रकाशान्तरेण विज्ञातारं लोकं प्रकाशये दित्यर्थ इति पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैरर्थत उक्तत्वात् तथा हि'परार्थात्स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञान'मिति सूत्रस्य भाष्ये पुरुष एव तु तं प्रत्ययं स्वात्मालम्बनं पश्यति न तु पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते "विज्ञातारमरे केन विजानीया"दितिश्रुतेरितीति। आधुनिकास्तुस्वकल्पितमात्मारोपत्वं सिद्धान्तीकृत्य स्वप्रकाशलक्षणं रचयन्ति, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमिति। तत्रेदमुच्यते एवं स्वप्रकाशत्वमात्मनः श्रुत्यादिष्वदर्शनादसिद्धमिदं लक्षणम्। स्वप्रकाशशब्दस्यास्मिन्नर्थे यौगिकत्वमपि न संभवति। स्वज्ञेयत्वस्यैव योगतो लाभात्। अपि च वेदनस्य सर्वव्यवहारकारणतया वेद्यत्वाभावे व्यवहारासंभवादप्यसिद्धं लक्षणम्। अस्माभिर्वेदनस्योपपादितत्वेन सर्वशास्त्रविरुद्धकल्पनासहस्रस्यानौचित्यात्। "य एवं वेद" "सदा पश्यन्ति सूरय"इत्यादिश्रुतीनां यथाश्रुतार्थपरित्यागानौचित्याच्च। किं चावेद्यत्वे सति तव श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं न स्यात् पुरुषगतप्रमाख्यफलाजनकत्वादिति। स्यादेतद्ब्रह्माकारवृत्तेरनुभवाख्यफलाभावे ऽपि पुरुषनिष्ठाया अविद्याया निवृत्तिरेव पुरुषनिष्ठं फलं स्यादिति। अत्रोच्यते। प्रमाकरणस्यैव प्रमाणशब्दार्थतया अविद्यानिवृत्तिरूपफलेन प्रमाणत्वासंभवः। किं च के-

यमविद्या, किं, भ्रमरूपावृत्तिः, किं वा, भ्रमकारणवासना, उत आवरकं तमोद्रव्यं, चक्षुषस्तिमिरादिवत्। अथ वा बौद्धतमः प्रतिबिम्बः, उताविद्याशब्देन भवद्भिः परिभाषितं जगत्कारणमिति। नाद्यः, तस्या बुद्धिधर्मत्वेन तन्नाशस्यापि बुद्धिधर्मतया पुरुषनिष्ठत्वाभावात्, न द्वितीयः (*एते प्रधानस्य गुणास्त्रयस्तुरनपायिन इत्यादिवाक्यैः सत्त्वादिगुणत्रयस्यानात्मनिष्ठत्वेन तन्निवृत्तेरप्यनात्मनिष्ठत्वात् तैमिरिकादिवत्तमोरूपस्य दोषस्य करणनिष्ठत्वाभावाच्च। नापि तृतीयः, तन्निवृत्तेः पूर्वोत्पन्नफलत्वासम्भवात्, वृत्तिप्रतिबन्धकतमोद्रव्यनिरासानन्तरमेव बुद्धिवृत्तेरुदयेनात्मनि बौधतमःप्रतिबिम्बस्यापि पूर्वमेव निवृत्तेः न हि बिम्बापगमे प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति। एतेनावरणभङ्गो विद्यायाः फलमित्यपास्तम् दोषनिवृत्त्यनन्तरमेव विद्योदयात् नयनादिरूपकरणानामेव लोके आवरणदोषदर्शनेन भेदावरणदोषाच्च एतेन चाविद्याया आत्मनिष्ठत्वमप्यपास्तम्। विद्याविद्ययोः सामानाधिकरण्यानौचित्याच्च तथा चिन्मात्रत्वश्रुतिविरोधात् "कामादिकं सर्वं मन एवेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च। तथा दुःखाज्ञानमलाधर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मन इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च। अन्यथा दुःखादीनामप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्चेति आत्मन्यविद्येत्यादिश्रुतयश्च कामादिवदौपाधिकाज्ञानपरा इति। नापि चतुर्थः, ज्ञानस्य जगत्कारणनाशकत्वे लौकिकनिदर्शनाभावात् श्रवणाभावाच्च, न वा तत्सम्भवति

एकपुरुषस्यात्मज्ञानेन जगन्नाशे ऽन्यपुरुषाणां तद्दर्शनानुपपत्तेः तस्यैव पुरुषस्य जीवन्मुक्तिदशायां प्रपञ्चदर्शनानुपपत्तेश्च। कारणनाशे कार्यावस्थानानौचित्यात् जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशस्वीकारे ज्ञानाज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावादिकल्पनायां व्यभिचारात्। दोषादपि जगत्कारणे ऽविद्याशब्दः क्वचित् श्रूयते सो ऽप्यविद्याकारणत्वेनैव[१]) (*असङ्गे कूटस्थे निर्गुणे चात्मनिभ्रमवत् तद्वासनाया अप्यनुपपत्तेः असङ्गे तिमिरादितुल्यावरकासंभवात् किं चावरणं वृत्तिप्रतिबिम्बरूपमेव चक्षुरादीनां तिमिरमेघादिभिर्दृष्टं तच्च कूटस्थनित्यस्य चैतन्यस्य न घटते। न च चैतन्यसंबन्धकमेवावरकत्वं वाच्यं, तस्यापि संबन्धस्य नित्यत्वे प्रतिबन्धासंभवात्कार्यत्वे च लाघवात् बुद्धिवृत्तेस्तत्कारणत्वस्यैवौचित्यात्तद्धेतोरेव तदस्त्वितिन्यायान्न तु चैतन्यार्थयोः संबन्धे तमःप्रतिबन्धकं कल्पयित्वा तमोनिवृत्तौ बुद्धिवृत्तेर्हेतुत्वं कल्पनीयं गौरवात्, किं च सुषुप्तिसंमोहवार्द्धकादौ वृत्तिप्रतिबन्धकतया बुद्धावश्यं तमआवरणं कल्प्यम्।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत्।
प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं
त्रिषु सन्ततमित्यादिस्मृतेः॥

चक्षुषस्तिमिरादिवत्तमोरूपस्य दोषस्य करणनि-

(१) अयं पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते। प्रथमपुस्तके नास्ति।

ष्टत्वानुमानाच्च अत उभयत्र तमःकल्पनावैयर्थ्या-
द्बुद्धावेव तमो नात्मनीति । नापि चतुर्थः, तन्निवृत्तेः
पूर्वोत्पन्नत्वेन फलत्वासंभवात् वृत्तिप्रतिबन्धकतमोद्र-
व्यनिरासानन्तरमेव बुद्धिवृत्तेरुदयो नात्मनि बौद्धतमः
प्रतिबिम्बस्यापि वृत्तेः पूर्वमेव निवृत्तेः । न हि बिम्बा-
पगमे प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति नापि वृत्त्यतिरिक्तस्या-
त्मनि प्रतिबिम्बं स्थातुमर्हति नापि वृत्त्यतिरिक्तस्या-
त्मनि प्रतिबिम्बो भवति संस्कारादेरपि प्रतिबिम्बाप-
त्त्या साक्षिभास्यता वृत्तेः तमोऽपि च घटादिवद्बुद्धिवृ-
त्त्यारूढतयैव चेतने भासते न तु साक्षिभास्यम् अन्यथा
प्रलयेऽपि तमोनुभवापत्त्या तत्स्मरणापत्तेरिति, एते-
नावरणान्तरभङ्गो विद्यायाः फलमित्यपास्तम् आव-
रणदोषनिवृत्त्यनन्तरमेव विद्योदयात् ।

आत्मा नित्योऽक्षरोऽव्यक्त एक क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।
अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापको सङ्गनावृतः ॥

इत्यादिवाक्यै रात्मनोऽनावृतत्वश्रवणाच्च नयनादि-
रूपकरणानामेव लोके आवरणदोषदर्शनेन बुद्धेरेवाव-
रणदोषाच्च । एतेनाविद्याया आत्मनिष्ठत्वमप्यपास्त-
म् । विद्याविद्ययोः सामानाधिकरण्यनौचित्याच्च । तथा
चिन्मात्रत्वश्रुतिविरोधात् । "कामादिकं सर्वं मन ए-
वे"त्यादिश्रुतिविरोधाच्च । तथा दुःखाज्ञानमला धर्माः
प्रकृतेस्ते तु नात्मन इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । अन्यथा
दुःखादीनामप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्चेति । आत्मन्यविद्या-

दिश्रुतयश्च कामादिवदौपाधिकाज्ञानपरा इति। नापि पञ्चमः, ज्ञानस्य जगत्कारणनाशकत्वे प्रमाणाभावात् लोकसिद्धेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणैव ज्ञानान्मोक्षसिद्धौ जगत्कारणनाशाख्यादृष्टद्वारकल्पनागौरवाच्च। न वा तत्संभवति एकपुरुषस्यात्मज्ञानेन जगन्नाशे ऽन्यपुरुषाणां तद्दर्शनानुपपत्तेः तस्यैव पुरुषस्य जीवन्मुक्तिदशायां प्रपञ्चदर्शनानुपपत्तेश्च। कारणनाशे कार्यावस्थानानौचित्यात् जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशस्वीकारे ज्ञानाज्ञानयोर्नाश्यनाशकभावादिकल्पनायां व्यभिचारादिदोषाच्च। परमयुक्त्यनन्तरमपि तदुपभुक्तपृथिव्यादीनां पुरुषान्तरभोग्यतायाः श्रुतिस्मृतिप्रत्यभिज्ञाभिः सिद्धत्वाच्च। पुरुषभेदेनाविद्याख्यकरणभेदात्प्रतिपुरुषं तत्कार्यजगद्भेदेनानन्तजगत्कल्पनागौरवाच्च किं चैवं प्रत्यभिज्ञादिबाधे क्षणिकविज्ञानशून्यादिवादपर्यवसानमागामिसूत्रादिविरोधश्चेति, नेदं व्यासदर्शनमपि तु सप्तमं प्रच्छन्नबौद्धदर्शनमेवेति, अथाद्वैतश्रुत्यनुरोधाज्जगत्कारणं ज्ञाननाश्यमितिकल्प्यमिति चेन्न, पूर्वापरवाक्यालोचनया द्वैतश्रुतेर्व्याख्यास्यमानत्वादिति। यो ऽपि जगत्कारणे ऽविद्याशब्दः क्वचिच्छ्रूयते सो ऽप्यविद्याशक्तिमत्वेनात्मनि संसर्गतो ऽध्यस्तत्वेन वा मन्तव्यः[१])'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्ये'ति यो-

---

(१) त्र्यशीतिपत्रस्थ चिह्नमारभ्य अयं पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते।

गसूत्रादिभिर्वृत्तिविशेषएवाविद्याशब्दार्थत्वावधारणा-
दतो जगत्कारणे द्रव्यविशेषे ऽविद्याशब्दसङ्केतमात्रेण
तस्य ज्ञाननाश्यत्वं न सिद्ध्यतीति दिक्। तस्मादविद्यानिवृत्तिर्ज्ञानस्य न पुरुषगतं फलं भवति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनाविद्यानिवृत्त्यनन्तरमेव ज्ञानोदयात् अविद्यायाः पुरुषनिष्ठत्वाभावाच्च किं तु विद्याख्यबुद्धिवृत्तेः पुरुषनिष्ठो ऽनुभव एव फलं ततश्च पुरुषार्थसमाप्तिश्चित्तनिवृत्त्या मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तश्च धर्माधर्मानुत्पत्त्या मुक्तिरिति मन्तव्यम्। यच्च

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥

इति गीतावाक्यं तमसोज्ञाननाश्यत्वं वदति तत्र अज्ञानशब्दो मिथ्याज्ञानवासनावाची तमःशब्दो मिथ्याज्ञानवाची कार्यकारणयोरभेदात् अविद्यादिक्लेशपञ्चके ऽपि ज्ञानावरकत्वेन तमआदिसंज्ञापञ्चकस्य स्मृतिप्रसिद्धत्वाच्च। यदपि

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः॥
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्।

इत्यादिवाक्यं तस्यायमर्थः अज्ञानेन तमोद्रव्येण ऽज्ञानं सत्त्वद्रव्यमावृत्तप्रतिबद्धवृत्तिकं भवति मलेनेव दर्पणप्रकाशः अतो लोका मुह्यन्ति तमोवृत्ति-

भ्रमवन्तो भवन्ति येषां तु ज्ञानेन सत्त्वेन तत्तमोऽभिभूयते तेषां तत्सत्त्वं परमात्मानं प्रकाशयति करणविद्यया चैतन्यव्याप्यीकरोतीति । ज्ञानाऽज्ञानादिशब्दास्तु वृत्तिष्विव तत्कारणसत्त्वादिष्वपि शास्त्रे प्रयुज्यन्ते । सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमो ज्ञानमिहोच्यत-इतिमन्वादिवचनादिति । एतेन

अन्धं तमइवा ज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इत्यत्रापि ज्ञानाज्ञानशब्दौ सत्त्वतमोगुणयोर्द्रव्ययोर्वाचकाविति (*एवं च सति यान्यन्यान्यपि वाक्यान्यनुमानानि च अनाद्यखण्डाविद्यायामाधुनिकैरुपन्यस्यन्ते तानि सर्वाणि तमोगुणपराण्येव तस्य च तमोगुणस्य ज्ञानेन नाशो गुणानां नित्यत्वस्य

विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवां ।
त्रिगुणां तज्जगद्योनि रनादिप्रभवाप्ययम् ॥

कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वादित्यादिश्रुतिस्मृतियोगसूत्रसिद्धत्वात् किं तु विषयेन्द्रियसंयोगादिना तस्यापसारणं क्रियते तथा तत्त्वज्ञानिपुरुषं प्रति करणादिविधया या गुणानां विकारशक्तिस्तस्या दाह एव भवतीति दिक्[1]) तस्मात्सत्त्ववृत्तेः प्रागेव सत्त्वेन स्ववृत्तिप्रतिबन्धकतमोगु-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

णाभिभवो न तु हत्येति सिद्धं योगभाष्ये व्यासैरेव-मवधृतत्वात् तथा च सांख्यकारिका 'अन्योन्याभिवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा' इति । या चेयं योगसांख्ययोः प्रमाणतत्फलादिप्रक्रिया प्रदर्शिता एषैवा ऽत्राऽपि दर्शने ग्राह्या प्रमाणप्रमादिप्रक्रियाया अत्रासूत्रणादविरोधाच्च । स्वकीयतन्त्रानुक्ते ऽर्थे स्वतन्त्राऽविरुद्धस्य परतन्त्रसिद्धान्तस्यैव स्वतन्त्रसिद्धान्तत्वात् । अन्यथा निर्णयासंभवात् । परोक्तमविरोधिचेतिन्यायाच्च प्रतितन्त्रसिद्धान्ततरो तादृशसिद्धान्तस्य न्यायाचार्यैरपि सूचितत्वाच्च । 'समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्त' इति सूत्रेण अत्र प्रतितन्त्रसिद्धान्त इतिलक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणम् । परतन्त्राऽसिद्ध इति पूर्वसूत्रलक्षितात्सर्वं तन्त्रसिद्धान्ताद्व्यावर्तकमात्रम् अस्माकं च नास्तिकतन्त्रस्यैव परतन्त्रता नत्वास्तिकतन्त्रस्येति बोध्यम् । अतो ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियायामात्मानात्मविवेके पदार्थनिरूपणादौ च सांख्ययोगोक्तसिद्धान्त एव मन्वादिसमादृततया ग्राह्यो ऽस्मद्दर्शनसूत्राभावात् । तदविरोधेन च न्यायशेषादिसिद्धान्तो ऽपीति न स्वतन्त्रा का ऽपि रचनाऽनिर्मूला कर्त्तव्या ।

य: शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिमिति

स्मृतेः । ऋषिभिश्च वेदान्तानां समुद्र इव दुरवगा-

हृतामवधार्य वेदान्तार्था एव संचित्य स्पष्टीकृत्य च भागशः प्रोक्ताः न तु तेषाधुनिकवत्स्वतन्त्रा अन्ता वा अतस्तेषां परस्पराऽविरोधे परस्परानुसारेण चैव वेदान्तमीमांसा व्याससूत्रैरिति विद्वद्भिः।

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च।
परस्पराऽङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते॥

इतिमोक्षधर्मवाक्यादिति। सांख्ययोगमिति समाहारः, एवं वेदारण्यकमित्यपि वेदवेदान्तावित्यर्थः अन्यथा एतानीतिबहुवचनासङ्गतेः तथा।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति॥

इत्यादिभारतादिवाक्याच्च। पुरुषमतिदोषात्त्वायात एव विरोधो दृश्यतइति। ईश्वरप्रतिषेधादिना सांख्यादिभिः सह विरोधं पश्चान्निराकरिष्यामः। ये तु वेदान्तदर्शने सांख्यादिभिः सह पारमार्थिकं विरोधं मन्यन्ते तेषां सांख्याद्यनुसारिश्रुतिभिः सहापि विरोधो दुर्निवार इति। तत्रैते संग्रहश्लोकाः।

व्यवहारे वयं योगास्तत्त्वषड्विंशगोचरे।
भेदस्तु वोच्यते बालैरुपासावाक्यमोहितैः॥
पुंप्रकृत्योर्विवेकेन जीवत्वैश्वर्यबाधतः।
चितिमात्रैकरूपात्मवादे सांख्याश्च यादृशाः॥
शक्त्यात्मैक्यानुवादेन परजीवानुमानयोः।

त्रिगुणप्रविभागे च न्यायवैशेषिकानुगाः ॥
वेदान्तोक्तिविचारे तु वयं जैमिनिपक्षगाः ।
पञ्चविंशतितत्त्वानां षड्विंशे प्रविलापनात् ॥
महाप्रलयकालीनं ब्रह्माद्वैतं तदात्मता ।
ब्रह्मणः सृष्टिरित्यादि चास्माकमधिकं मतम् ॥
आर्षज्ञानानि सर्वाणि वेदान्तानां कलाः स्मृताः ।
श्रुत्यवान्तरवाक्यानामृते नास्ति ह्यसङ्गतिः ॥
न केवलं ह्यास्तिकानां वादो वेदेष्वपीष्यते ।
उपासनार्थं देहात्मवादो बौद्धो ऽप्यपेक्षितः ॥
याथार्थ्यानीश्वरत्वाभ्यां संवादो ऽत्र हि दूष्यते ॥
तस्मात्स्वतन्त्ररचना त्यक्तव्यात्र मुमुक्षुभिरिति ।
(*प्रमात्रादिसंग्रहश्लोकाश्च ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥
साक्षाद्द्रष्टृत्वरूपं च साक्षिलक्षणमीरितम् ।
सांख्यसूत्रे ततो गौणं सर्वसाक्षित्वमीश्वरे ॥
इन्द्रियाव्यवधानेन तथा रागाद्यभावतः ।
अथ वेशप्रमा नित्या करणेन न जन्यते ॥
करणाजन्यबोधाख्या साक्षितेशे ऽखिलेष्वतः ।
इति[१]ये त्विदानींतना वेदान्तिनः सांख्ययोगा-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

दीन् विहाय भट्टादिमतानुसारेण व्यवहारं रचयन्ति (*स्वपञ्चसूत्रानुक्तमनाद्यखण्डाविद्यादिकं कल्पयन्ति[१] ते कालदोषेण विपरीततया त्यक्तानादिसेतवो ऽधगोलाङ्गूलं गृहीत्वा ऽतिगम्भीरमपारवेदान्ताब्धिं विविधबौद्धग्राहाकुलं स्वमुक्तितीर्षन्ति। अत्रादौ चतुरध्यायीवाक्यार्थः संक्षेपेणोच्यते प्रथमाध्याये प्रथमपादेन प्रायशो ऽस्पष्टलिङ्गैर्वेदान्तवाक्यैरधिष्ठानरूपमुपाध्युपहितं ब्रह्म विचारणीयं, द्वितीयपादेन च स्पष्टलिङ्गैस्तथाविधमेव ब्रह्म, तृतीयपादेन चोपाधिविवेकाविवेकौदासीन्येन सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म एवं हि सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीत्यादिश्रुतिस्मृतयो व्याख्याता स्युः,तथा"एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः" तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनामित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं ब्रह्मात्मत्वं चोपपादितं भविष्यतीत्याशयः। यद्धि यस्याधिष्ठात् आधारश्च भवति तत्तस्यात्मेत्युच्यते अध्यक्षत्वात्स्वरूपत्वात् यथा जीवो लिङ्गदेहस्येति। चतुर्थपादेन च प्रधानादीनां स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वाभावः प्रधानादिशक्तिवर्गश्च ब्रह्मणः प्रतिपादयिष्यते इतिप्रथमाध्यायार्थः। द्वितीयाध्याये च ब्रह्मकारणत्वे प्रमाणान्तरविरोधपरिहारः, बौद्धमतनिराकरणं, सृष्टिस्थितिसंहारनिरूपणं च,तृतीयाध्याये च जीवस्य संसारानर्थप्रतिपादनपूर्वकत-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

न्निवृत्त्युपायं सोपकरणब्रह्मविद्यां तद्विषयभूतमुपाधिविविक्तं ब्रह्मतत्त्वं च विचारयिष्यति। चतुर्थाध्याये च सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन द्विविधं ब्रह्मात्मविद्याफलमिति। तदेवं प्रमाणाविरोधसाधनफलप्रतिपादकाश्चत्वारोऽध्याया इति। ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं शास्त्रयोनीति कथमुच्यते निर्विकारचिन्मात्रताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिभ्यामुपादानत्वकर्तृत्वयोरुभयोरपि प्रतिषेधात्। यथा

निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्॥

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयो विकारकृत्यादिकं ब्रह्मणि प्रतिषेधन्ति। स्मृतयश्च,

सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः साधनं तरोः।
तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान्हरिः।
प्रोच्यते परमेशानो यः शुद्धोऽप्युपचारतः॥
प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम्॥

इत्यादय इति। न च कालादिवन्निमित्तकारणत्वमेव जन्मादिसूत्रार्थः संभवति निमित्तकारणतायाः कालादिसाधारण्येन ब्रह्मलक्षणत्वासंभवात्। (*यत इति पञ्चम्या प्रकृतित्वलाभाच्च जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनुशासनेन प्रकृतावपादानसंज्ञायाम् अस्या अपादानपञ्चमीत्वात्सूत्रमूलभूतोदाहृतश्रुतौ "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती" त्यनेन प्रकृतित्वसिद्धेश्च उपादान

एव कार्यलयादिति[१] न च ब्रह्मणो व्यवहारतो विकारत्वे ऽपि विकारस्य वाचारम्भणमात्रतया विवर्तत्वेन परमार्थतो निर्विकारत्वमेवेति वाच्यम्। व्यावहारिकविकारस्यापि प्राकृततयात्मनि प्रतिषेधात्

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति ॥

इत्यादिवाक्यैः। किं च विकारमिथ्यात्वेनाविकारित्वं प्रकृतेरप्यस्तीति कूटस्थनित्यपरिणामिनित्यविभागसिद्धान्ताद्यनुपपत्तिरिति। अपि च वाचारम्भणवाक्येन विकारस्यात्यन्ततुच्छत्वं नोच्यते किंत्वनित्यतया पारमार्थिकसत्यत्वाभाव एव यतो विकारो वाचारम्भणं नामकार्यः पश्चाच्च नाममात्रावशेषो भवति।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे नामैवैनं जहातीतिश्रुतिस्मृतिभ्यामतो विकारो मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यं नित्यं न तु विकार इतीति तद्वाक्यार्थत्वादिति तथा चैवंविधवाक्यैरनित्यत्वमात्रबोधनान्न विवर्तवादः किं तु परिणाम एवेति ब्रह्मण उपादानत्वं न संभवति तस्मात्स्वोपाधेः सूर्यवत्साक्षितामात्रेण ज्ञानद्वारैव निमित्तकारणं ब्रह्म सर्वाणि चोपादानत्वादिवाक्यानि प्रधानादिपराण्येवेति न ब्रह्मकारणत्वं शास्त्रयोनीति तमिमं पूर्वपक्षं समाधत्ते।

---

१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

तत्तु समन्वयात् ॥

तत्पदं व्यवहितपरामर्शार्थं तुशब्दः पूर्वपक्षप्रतिषेधार्थः तद्ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं तु समन्वयात् अस्य जगतः कारणरूपे ब्रह्मणि समनुगतत्वात् ब्रह्मणश्च कारणरूपेण जगति समनुगतत्वादुपपद्यतइति शेषः तथा चाधिष्ठानरूपोपादानकारणत्वं जन्मादिसूत्रेणोक्तमित्याशयः[१] *यत्राविभक्तं येनोपष्टब्धं सदुपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते तदेवाऽधिष्ठानकारणं तच्चाविकारिणोऽपि जन्मादिसूत्रे गगनवाय्वादिदृष्टान्तेनास्माभिः प्रतिपादितं[२] ब्रह्मण औपाधिके च कर्तृत्वविकारित्वे पश्चादुपपादयिष्यामः। नन्वस्य सूत्रस्य यथोक्तार्थः कथमवधृत इति चेत् उत्तरसूत्रात् उत्तरसूत्रे हि "तदैक्षतेति" श्रुत्या ब्रह्म प्रसाधयिष्यति अतस्तच्छ्रुत्युपक्रमवाक्यस्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्यस्यार्थ एव तत्प्रयोजने नालोच्यतइत्युन्नीयते आकाङ्क्षितत्वात्तेन च वाक्येन प्रलये सदनुगततया जगदवस्थानेन वक्ष्यमाणजगत्कारणत्वं कूटस्थस्यापि ब्रह्मण उपपादितम् अतोऽनेनापि सूत्रेण ते-

---

(१) तत्र च प्रमाणानि आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं चा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिश्रुतयः इति २ पु॰ पा॰।

(२) अयं पाठः २ पु॰ ना॰।

(३) अधिष्ठानाधिष्ठेययोः परस्परसमन्वये च श्रुतयः यथा "यत् प्रत्यभिसंविशन्तीति २ पुस्तके पाठः

नैव हेतुना तदेवोपपाद्यतइत्युचितं, किं च जन्माद्यस्य यतो ऽन्वयादितरतश्चेति भागवतोपक्रमवाक्येऽपि अन्वयहेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितम् अतो ऽत्र तत्समानार्थतोचिता तद्वाक्यस्य चायमर्थः प्रलये तत्रैवान्वयात् सर्गकाले च तत एव विभागादस्य जगतो जन्मादि यतः यदुपादानकं तत्सत्यं धीमहि इति अत्र सूत्रे समुपसर्गादाकाङ्क्षायोग्यतायां च परस्परान्वये तात्पर्यमिति विशेषः परस्परान्वये च श्रुतयः "सर्वभूताधिवासंपद्भूतेषु च वसत्यपि। सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्य ऽहं वासुदेवः यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा सर्वस्यायतनं महत् यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन्सर्वान्तर इत्याद्याः। स्मृतयश्च।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमित्याद्याः।
ब्रह्मणि प्रपञ्चसमन्वयप्रकारश्चोक्तो ब्रह्माण्डपुराणे।

स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने।
तत्कारणं करणकारणवर्जिते च॥
इत्थं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र।
तं त्वां हरिं विमलबोधघनं नमामीत्यनेन॥

अस्यायमर्थः निर्गुणब्रह्मचिन्तनकाले योगिन आदौ स्थूलं विकारजातं करणे महदादिसप्तके प्रकृ-

तिविकृतिरूपे मनसा विलापयन्ति तेषां कारणत्वं च स्थूलोत्पादने प्रकृतेर्द्वारत्वात्ततस्तत्कारणजातं निदाने आदिकारणे प्रकृतौ विलापयन्ति लयं चिन्तयन्तीत्यर्थः एवं सर्वत्र तां च प्रकृतिं गुणत्रयरूपिणीं नित्यामपि निर्व्यापारतया गर्तस्थमृतसर्पवत् कारणकारणविविक्ते चिन्मात्रे ब्रह्मणि विलापयन्ति एवं जडवर्गं विलाप्य स्वयमप्यंशांश्यविभागेन मनसा विलीयन्ते समुद्रादौ नद्यादिवत् उपाधिविलये तत्कृतविभागनिवृत्तेरिति। यस्मिन् इति पुरुषसामान्योपलक्षणम्। अत्र लयो नात्यन्तोच्छेदः किं तु विकाराणां प्रकृतावव्यक्ततयाऽवस्थानं प्रकृतिपुरुषयोश्च ब्रह्मणि सुषुप्तवन्निर्व्यापारतयावस्थानमितिबोध्यम्। मधु मधुकृतो निष्टिष्यन्ति नानात्मनां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तइत्यादिश्रौतदृष्टान्तैः प्रलयकाले ब्रह्मण्यविभक्ततया सर्ववस्त्ववस्थानसिद्धेः।

ब्रह्माप्येति प्रपञ्चो ऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतं।
जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा ॥
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेति ब्रह्मचेतनस्य तु लयो नास्ति"आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीन्नान्यत्किं चन मिष"दित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो विश्वावभासनरूपव्यापारस्य प्रल-

येऽपि सत्त्वात् ईश्वरोपाधौ विश्वाकारवृत्तेर्नित्यत्वात् इच्छाकृतिवत् । अन्यथा विश्वनिर्माणानुपपत्तेः । ईश्वरे ज्ञानेच्छादीनां कर्तृभावेऽपि स्वयमुत्पत्त्यङ्गीकारे प्रकृतिस्वातन्त्र्यप्रसङ्ग ईश्वराभ्युपगमवैयर्थ्यं च सर्गाद्युत्पन्नजीवस्यैव स्वयमिच्छाद्युत्पत्त्यभ्युपगमौचित्यात् । न चैवं प्रलयेऽपीश्वरोपाधौ वृत्तीच्छाद्यभ्युपगमे तेषां तदाधारप्रकृतेश्च कथं लय उपपद्यतेति वाच्यम् । सृष्टिप्रभृतिव्यापारशून्यतया स्वतसर्वब्रह्मचेतने ऽवस्थानादिति । नन्वीश्वरस्योपाधिरस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते ।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इत्यादिश्रुतयः (*कौर्मवाक्यं च ।

एकाशक्तिः शिवैकोऽपि शक्तिमानुच्यते शिवः ।
शक्तयः शक्तिमन्तोऽन्ये सर्वे शक्तिसमुद्भवाः ॥
यामधिष्ठाय योगेशो देवदेवो निरञ्जनः ।
प्रधानाद्यं जगत्कृत्स्नं करोति विकरोति च ॥
प्रधानपुरुषे सैषा महादेवैकसाक्षिणी ॥
सदा शिवा वियन्मूर्त्तिर्विश्वमूर्तिरमूर्त्तिका ।
शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ॥

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ।
इति तथा ।

प्रोच्यते परमेशानो यं शुद्धो ऽप्युपचारतः ।
प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम्[१] ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा इति ।
एते पाशाः पशुपतेः क्लेशाश्च पशुबन्धनाः ॥
एतेषामेव पाशानां मायाकारणमुच्यते ।
मूलप्रकृतिरित्युक्ता सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥
शिवस्य परमा शक्तिर्नित्यानन्दमयी ह्यहम् ।
स्वेच्छयैवावतारो ऽत्र नैव चान्यवशात्मितः ॥
इच्छाशक्तिरहं राजन् ज्ञानशक्तिरहं पुनः ।
क्रियाशक्तिः प्राणशक्तिः शक्तिमान्भगनेत्रहा ॥

इत्यादीनि पराशरशिवप्रकृत्यभिमानिपार्वतीनां वाक्यानि च तथा प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षइतियोगभाष्यं च ब्रह्मण उपाधौ प्रमाणानि । तथा "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" 'द्रष्टा दृशिमात्र' 'आह च तन्मात्र' मित्यादिश्रुतियोगसूत्रवेदान्तसूत्राणि च । न हि चिन्मात्रस्योपाधिद्वारतां विना इच्छादिक्रिया सो "ऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुते"-त्यादिप्रत्युक्तं संभवतीति । स्वाभाविकीति स्वीयोभावः पदार्थः । स्वभावः प्रकृतिः स्वभावस्तु प्रवर्त्तत इति स्मृतेस्तदीयेत्यर्थः । शिववाक्ये चांशभेदेनैकस्या एव प्रकृते-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

द्वित्वमभिप्रेत्य चतुर्विंशतितत्त्वाङ्गेदेनेश्वरोपाधिर्मायाख्य उक्तः जीवेश्वरोपाध्यो*रत्यन्तभेदे[१] अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्युक्तवाक्यस्याञ्जस्येनानुपपत्तिः। तत्र क्लेशादिवासनामलिनसत्त्वं जीवोपाधिः तस्य नित्यत्वेऽपि बाह्यसत्त्वसंभेदेन कार्यतया परिणतस्यैव स्नानादिहेतुत्वाज्जीवस्य कार्योपाधिः नित्यविशुद्धसत्त्वं चेश्वरोपाधिरिति विभागः।

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु॥
इति स्मृतेः। प्राकृताः प्रकृतिकार्यभूता इत्यर्थः।
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः॥
कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः॥

इति मोक्षधर्मादिषु गुणाभिमानप्रतिषेधः नत्विच्छादिप्रतिषेधकः ब्रह्मणीच्छादिश्रवणादिति। मायाशब्दश्च प्रकृतिवाची मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतिभ्यः प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो।

त्वं वैष्णवी शक्तिरनन्तवीर्या
विश्वस्य बीजं परमासि माया।

तस्य सर्वजगन्मूर्तिः शक्तिर्मायेति विश्रुतेति[२]॥
मोक्षधर्ममार्कण्डेयकूर्मपुराणेभ्यश्च लोके व्यामोह-

---

(१) रंशस्यभेदइति २ पु० पाठः।
(२) कूर्म पु० अ० १२ श्लो० १९।

कशक्तिषु मन्त्रादिष्वेव मायाशब्दप्रयोगाच्चेति । ननु सत्त्वस्य कथमिच्छादिधर्मकत्वमुपपद्येत सत्त्वादीनां सुखादिरूपत्वेनाद्रव्यत्वादिति चेन्न ।

सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरुवरणकमेव च तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥

इति सांख्यकारिकायां गुरुत्वादिगुणैः सत्त्वादीनां द्रव्यत्वसिद्धेरिति । तदेवं समन्वयसूत्रेणाविकारिचिन्मात्रस्याऽपि ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वेन जगदुपादानत्वमुपपादितम् *इदमेवमूलकारणत्वं त्वतन्त्रकारणत्वादिशब्दैरुच्यतइति[1](*ननु तथापि "तदात्मानं स्वयमकुरुत तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतिभ्यामुक्तयोर्विकारकर्तृत्वयोरनुपपत्तिरिति चेन्न । तादृशवाक्यानामौपाधिकविकारकृत्ययोस्तात्पर्यात् जीववत्परमात्मनोऽपि शरीरद्वयवत्वात् यस्य सर्वं शरीरमित्यादिश्रुतीनां गौणत्वाऽनौचित्यात् तत्र कृत्याधारतया नित्यं विशुद्धसत्त्वं सूक्ष्मशरीरं साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियारूपचेष्टाश्रयतया चेतरसत्त्वादयस्थूलशरीरं चेष्टाश्रयः शरीरमितिन्यायसूत्राच्चेष्टाश्रयत्वं सुखरूपार्थाश्रयत्वं वा शरीरत्वमिति तत्सूत्रार्थः शास्त्रेषु चेन्द्रियाश्रयरूपमेव ब्रह्मणः शरीरं प्रतिषिध्यते अनर्थहेतुत्वात्कार्यत्वाच्चेति[2] परे तु ब्रह्मणः साक्षादुपादान-

(१) इति २ पु० अधिकः पाठः ।
(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्वि-ज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,
of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:
BENARES.
AGENT:--OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed at the Vidya Vilas Press,
BENARES.

1900.

श्रीः ।

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३१

त्वे ऽपि कार्याणां शुक्तिरजतवद्विवर्त्तरूपतया ब्रह्मणो न विकारित्वमित्याचक्षते, तथा हि कार्याणि तावत्परमार्थतो न सन्त्येव "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते" त्यादिश्रुतेः।

तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः।
अज्ञानेनावृतं लोके विज्ञानं तेन मुह्यति[१] ॥
एवं छत्रशलाकादिपृथग्भावो विमृष्यताम्।
क्व यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि[२] ॥

इति कूर्मविष्णुपुराणादिभ्यः।

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।
यत्तु दृष्टपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥

इतिपातञ्जलभाष्यस्यात् व्यासधृतवाक्याच्च अत एव न्यायाचार्यैरपि विकारमिथ्यात्वं विचारतः प्रतिपादितं 'बुध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः। स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः। मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावद्वा। बुद्धेश्चैव निमित्तसद्भावोपलम्भात्। तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिरित्यादिसूत्रैरिति। तत्त्वतो

(१) कूर्मपु० उ० अ० २ श्लो० ३८।
(२) विष्णुपु० अं० २ अ० १३ श्लो० २।

मिथ्याबुद्धिःकार्येषु । कार्याणां व्यावहारिकसत्त्वेऽपि परमार्थतोऽसत्त्वात्प्रधानतो मुख्यतस्तु मिथ्याबुद्धिः शशशृङ्गादिषु । तेषां सर्वथैवासत्त्वादिति विभाग इत्यर्थः एतेषां च सूत्राणां पूर्वपक्षतया व्याख्यानमपव्याख्यानमेव एषां सूत्राणां श्रुतिस्मृत्यनुसारित्वात् । (*स्पष्टं सिद्धान्तसूत्रानुपलम्भाच्चेति[1] यच्च द्वितीयाध्याये गौतमाचार्यैरवयवो व्यवस्थापितः तद्व्यवहारत एव उदाहृतसूत्राणि च तत्त्वज्ञानपरीक्षाप्रकरणस्थानीति न पूर्वापरविरोधाशङ्का तथाचोक्तं

न सूरयो हि व्यवहारमेतं ।
तत्त्वावमर्षेण सहामनन्तीति ॥

तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायैर्विकारमिथ्यात्वं सिद्धम्, अतो न मिथ्याविकारैर्विवर्त्तरूपैर्ब्रह्मणो निर्विकारचिन्मात्रतायाः परमार्थिक्या विरोध इति, अतो मदुक्तावतारिकां परित्यज्य स्वकल्पितसिद्धान्तानुसारेण सूत्रमिदं तेऽन्यथा व्याचक्षते । तत्र तां व्याख्यां पश्चान्निराकरिष्यामः । यत्तावद्विकारासत्यत्वमुक्तं तदस्माभिरप्यभ्युपगम्यते । कूटस्थनित्यस्यैव पारमार्थिकसत्त्वात्सर्वदैवासत्ताविरहात् न तु प्रकृतितद्विकारयोः । (*यत्तु कल्पान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वैपरिणामादिसंभूतां तद्वस्तुतत्त्वयः तच्च[2] ।

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।
(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

वस्त्वस्ति किं कुत्र चिदादिमध्य।
पर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ॥
यच्चान्यथा त्वं द्विज याति भूयो।
न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः। विशेषस्त्वियान् यज्ञवह्निविकाराणां शुक्तिरजततुल्यत्वमिष्यते ऽस्माभिस्तु असत्तामात्रांशे शुक्तिरजतस्वप्नादेर्दृष्टान्तत्वमिष्यते। नात्यन्तासत्त्वे ऽपि वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यागामिसूत्रात्। स्वाप्नवस्तूनामपि कनककुण्डलवन्मनःपरिणामतया तुच्छत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च। बाह्यविषयसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव च जाग्रत्स्वप्नयोर्वैधर्म्यमिति। 'सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधाभ्यामिति' कपिलसूत्रादपिप्रपञ्चस्य नात्यन्ततुच्छत्वं। सदसद्रूपत्वमेव च व्यावहारिकसत्त्वम् इदमेव च व्यावहारिकसत्त्वं नैयायिकादयो ऽनित्यत्वपरिणामित्वलयत्वादिकं वदन्ति (*प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वं तु पारमार्थिकसदसद्भ्यां कूटस्थस्याशशृङ्गाभ्यां विलक्षणत्वमिति[१]। ननु विरुद्धं सदसत्त्वं कथमेकत्रोपपद्यतेति चेन्न, एकधर्मेण सत्त्वदशायां परिणामिवस्तूनामतीतानागतधर्मेणासत्त्वात्। तथा हि वक्ष्यत्याचार्यः सत्त्वाच्चावरस्य असद्व्यपदेशादिति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषादितिसूत्राभ्यामत एव गौतमाचार्यो ऽपि मिथ्याबुद्धेर्विश्वमुक्तवान् घटादयो

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

हि अनागताद्यवस्थासु व्यक्ताद्यवस्थाभिर्बाध्यन्त इति। घटादयो मिथ्याशब्देनोच्यन्ते विद्यमानधर्मैश्च तदानीं न बाध्यन्तइति सत्या इत्यप्युच्यन्ते। एतेन सत्कार्यवादोऽप्युपपादितः सर्वेषां सदसद्रूपत्वादिति। या च वाचारम्भणश्रुतिः सा अवयवविभागे सति विकाराणां नाममात्रत्वं वदति उपादानस्यैव च तदपेक्षया तदानीं सत्यत्वं वदति अन्यथा मृद्विकारादिदृष्टान्तासिद्धिदोषात् न निरोध इति श्रुतिरपि पारमार्थिकसत्यत्वमेव प्रतिषेधति (*आत्मनोऽनिरोधादिकं वा प्रकरणात् एवं न्यायसूत्राण्यपि नित्यत्वरूपमेव याथार्थ्यं निराकुर्वन्ति अन्यथाकार्यकारणभावादिप्रतिपादनविरोधात्[१] यानि च वाक्यानि प्रपञ्चज्ञानस्य भ्रमत्वं वदन्ति तान्यपि कारणेषु (*आद्यन्तयोर्विकाराभावादुपपद्यन्ते। तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमत्वादिति एतेन।

सद्भावएषो भवते मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतच्च यत्संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते॥
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः[२]।
तथैवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्॥

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।
(२) परमार्थतो इति २ पु० पा०।

चिदिहास्ति च चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव तु ।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ।

इति विष्णुपुराणादिवाक्यान्यपि व्याख्यातानीति बोध्यम् । ज्ञानं ज्ञानस्वरूपः परमात्मा स एव सत्यः जीवाश्चांशतया अंशिन्यैक्यीभूताः (*अथ वा लयवत्त्वेन परमात्मापेक्षया ते ऽप्यसन्तः यथा "वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो मृषे"ति श्रुतेः यदपि 'न यत्पुरस्तान्न च तत्परस्तान्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्र'मित्यादिवाक्ये प्रपञ्चस्य कालत्रये ऽप्यसत्त्वमुक्तं तदाद्यन्तयोरसत्त्वेन प्रतिक्षणपरिणामसिद्धा पूर्वपूर्वरूपैः सदैवासत्त्वमभिप्रेत्य तथा च स्मर्यते ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च[१] ।
कालेनालक्ष्य वेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥

इति ये तु रज्जुसर्पादिवत्प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छत्वमिच्छन्ति ते तु बौद्धप्रभेदा एव,मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव वेत्यादिपद्मपुराणवाक्यात् । असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिगीतावाक्याच्च । किं च बन्धमोक्षादिकं सर्वं मिथ्येति वेदान्ता आहुरिति गुरुमुखादापाततः श्रवणादेवाकृतसाक्षात्कारस्यापि शिष्यस्य सर्वत्रैवानाश्वासात् श्रवणमननादौ साक्षात्काराय प्रवृत्तिरेव न स्यान्महानास्ति-

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

कत्वसंपादनात् बह्वायाससाध्ये फलनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वादिति (*अपि च चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्यात्यन्तासत्त्वं येन प्रमाणेन साधनीयं तत्सदसद्वा, आद्ये तेनैव सर्वमिथ्यात्वबाधः, अन्त्ये असतोऽप्यर्थसाधकत्वे असता प्रमाणेन सर्वसत्यत्वमपि सिध्यतु। यच्च तैरुच्यते अस्माभिः पराभिप्रेतप्रमाणैरेव पराभिप्रेतार्थाः खण्ड्यन्ते स्व मते च प्रमाणाभावादेव न किंचित्सिद्ध्यतीति तदप्यसत्, प्रमाणाभावेऽप्यर्थसंशयस्यैवोदयात् द्वैतयोः प्रत्ययादिभिः प्रतीयमानत्वात्[1] । अत्र च कक्षानुकक्षायां ग्रन्थबाहुल्यमात्रमित्युपेक्षितम्। किं च अस्मदुक्तरीत्या स्रष्ट्रादिवाक्यानामपि प्रामाण्यसंभवे भ्रमानुवादमात्रत्वकल्पनानौचित्यं चेति।

यदि चानुभवरूपा सिद्धिरेव सत्तेत्युच्यते।
सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते।

इत्यभियुक्तवाक्यात्तथा चानुभवस्वरूप आत्मैव स राहोः शिर इतिवद्धर्मधर्मिभावस्य विकल्पमात्रत्वादिति तदा तादृशमसत्त्वं जडवर्गस्यास्माभिरपीष्यत एव अर्थक्रियाकारित्वरूपस्य भावत्वरूपस्य च सत्त्वस्यैवाभ्युपगमादिति । तस्माल्लयाव्यक्तत्वादिपर्यायमनित्यत्वमेवासत्त्वं सता नित्यताऽभावो नाश इतिवृद्धवाक्यात्। अत्र प्रपञ्चमिथ्यात्ववाक्यैर्वेदान्तगोचरै

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यतइति पाद्म-वाक्याच्चेति (*अत एव

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
न तर्पयति तान्भक्त्या तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

इतिप्रपञ्चासत्यतादृष्टिनिन्दास्मृतिपरम्परापीति दिक्[१] । स्यादेतत्प्रलये ब्रह्मणि प्रकृतिद्वारा प्रपञ्चसमन्वयाभ्युपगमे "सदेव सौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय"मितिब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधः तेन वाक्येन सजातीयविजातीयस्वगतभेदानामेकमित्यादिपदत्रयेण निरासात् । न च पारमार्थिकसत्तया ब्रह्माद्वैतं तद्वाक्यार्थ इति वाच्यम् । तथा सति सर्गकालेऽपि ब्रह्मण एव पारमार्थिकसत्त्वादग्रआसीदित्यतीतप्रयोगानौचित्यात् । बहुस्यामित्युत्तरवाक्यासंगतेश्च बहुभवनस्य वाचारम्भणतया पारमार्थिकसत्त्वाभावादिति तस्मादनुपपन्नं सदेवेत्यादि वाक्यमिति । अत्रोच्यते "आप एवेदमग्रआसुः" "ब्रह्म वा इदमग्रआसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत्तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्र" मित्यादिश्रुताविवोक्तश्रुतावपि अविभागलक्षणाभेदेनाद्वैतबोधनात्प्रमाणवाक्यानुसारेणैव तात्पर्यावधारणस्यौत्सर्गिकत्वात् अन्यथा चेदंशब्दवैयर्थ्यात् । सत्प्रतिष्ठा इतिवाक्यशेषस्याधाराधेयभावानुपपत्तेश्च । तथा यथा मधु मधुकृतोनिष्टिष्ठन्ति नानात्ययानां वृ-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

क्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्तीत्यादिदृष्टान्तावगताविभागस्य परित्यागानौचित्याच्च। यथा हि सर्गादौ पृथिव्याः जले सूक्ष्मरूपेणाविभागाद्वैशेष्यात्तद्वाद इतिन्यायेना"प एवेदमग्र आसु"रित्युच्यते, जलभेदेन च तदानीं पृथिव्यादिकमसदित्युच्यते, यथा वा क्षत्रियादिसर्गात्पूर्वं क्षत्रियादीनां ब्राह्मणशरीरे सूक्ष्मरूपैरविभागाद्वैशेष्येण"ब्रह्म वा इदमग्रआसीदेकमेवे"त्युच्यते, तथैव प्राकृतप्रलये प्रकृतितत्कार्यजीवानां ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेणाविभागाद्वैशेष्यन्यायेन सदाख्यं "ब्रह्मैवेदमेकमेवाद्वितीयमासी"दित्युच्यते। वैशेष्यं च स्वकार्यकारित्वेन बोध्यम्। ब्रह्मचैतन्यं हि विश्वावभासनरूपं स्वकार्यं प्रलयेऽपीदानीमिवैव कुर्वदास्ते प्रकृतिपुरुषादयस्तु सृष्ट्यादिलक्षणस्वकार्येभ्यः उपरता एव सुषुप्तास्तिष्ठन्तीति पुरुषार्थक्रियाकारित्वमेव च लोके सत्त्वमिति व्यवह्रियते तथाचोक्तं प्रश्नोपनिषदि"स यथा इमा नद्यः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यन्ते तासां नामरूपे समुद्र इत्येव प्रोच्यते, एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्यन्ते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, "स एषो ऽमृतो ऽकलो भवति" एतद्वेवा"हं परं ब्रह्म वेद नातः परमस्ती"ति। सएष परिद्रष्टा जीवो ऽकलः कलाभिः सूक्ष्मशरीराख्यैः एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपैः षोडशभिर्वियुक्तः सम्पन्नमात्मा पुरुषो भवति, सूर्यकिरणवदंशानामंशिन्यवि-

भागादित्यर्थः यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यमि" ति मुण्डकैकवाक्यत्वादिति । एवं च सति,सदेवेत्यादिवाक्यस्थमेवकारादिपदत्रयं सजातियविजातीयस्वगतविभागशून्यत्वपरमेवेति मन्तव्यम्(*स्वगतश्च लक्षणान्यत्वरूपो विभागो ऽवच्छेदभेदेनाकाशादिषु गुहाकूपश्रोत्रादिरूपैः प्रसिद्ध इति[१] यदेतत्प्रलयाद्वैतमुक्तम् । एतदेव विभागस्य वाचारम्भणत्वे ना(*व्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविकतया नित्यत्वेन च पारमार्थिक[२]मित्युक्तं कौर्मादिषु ।

तस्मादद्वैतमेवाहुर्मुनयः परमार्थतः ।
भेदो व्यक्तः स्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया[३] ॥

इत्यादिभिः अस्यार्थः परमात्मचैतन्याद्वैतमेव पारमार्थिकं मुनय आहुः भेदो विभागलक्षणाद्वैतं तु व्यक्तकार्यरूपेण सा च व्यक्तावस्था आत्माधिष्ठाना मायैव मायाकार्यत्वात् इन्द्रजालवत् क्षणभङ्गुरत्वादिति । ननु अद्वितीयशब्दस्याविभागार्थकत्वं श्रुतिस्मृत्योः कथमवधारितमिति चेन्नु, "न तु तत् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्त" मित्यादिश्रुतेः । पृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्त्रा ।

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।
(२) परमार्थतः सार्वकालिकमिति २ पुस्तके पाठः ।
(३) कूर्म पु० उ० अ० २ श्लो० २२ ।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोरिह ॥
विज्ञानमद्वैतमयं तद्वाग्रोधो मयोदितः ।
क्षितितलपरमाणवो ऽनिलान्ते ।
पुनरपि यान्ति तथैकतां धरित्र्या ॥
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते ।
गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥

इत्यादिस्मृतेः । अविभागोवचनादित्यादिसूत्रैश्चेति गृहाण एतेन ।

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥

इत्यादिवाक्येष्वपि ज्ञानस्वरूपे परमात्मनि प्रलीनतया तदविभक्तत्वमेव तत्स्वरूपत्वं बोध्यम् । प्रलये हि पुंप्रकृत्यादिकं ज्ञानरूपेणैव दृश्यते नत्वर्थरूपेण अर्थतो व्यञ्जकव्यापाराभावात् यथा स्वसर्गादौ पृथवी जलरूपेणैव व्यज्यते न तु पृथिवीरूपेण गन्धकाठिन्यादीनां व्यञ्जकानामभावादिति (*नन्वेतादृशाऽविभागज्ञानस्य किं फलमिति चेत्समस्तपञ्चविंशतितत्त्वविलापनेन विविक्तब्रह्मात्मताज्ञानस्याऽनुरूपस्तद्भावो मुक्तिः फलमिति[1] दिक् । ननु अविभागो लक्षणानन्यत्वं प्रलयकालएव भवति तेन कथं सर्गव्यवहा-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

रकालेऽपि ब्रह्माद्वैतश्रुतिस्मृतय उपपद्येरन् यथा "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "आत्मैवेदं सर्वं"

"स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं" "नेह नानास्ति किं चने"त्याद्याः श्रुतयः प्रकृतितत्कार्ययोः पुरुषान्तरस्य सतामप्रतिषिध्याऽपि ब्रह्माद्वैतं बोधयन्ति।

तथा स्मृतयश्च।

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्द्दनो।
नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्॥
व्यक्तं स एव चाव्यक्तं स एव पुरुषः परः।
वासुदेवः सर्वमित्याद्याः॥

इति। उच्यते उक्तवाक्यानि शक्तिमत्कार्यकारणाऽभेदेनैव ब्रह्माद्वैतं बोधयन्ति "तदनु प्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत्" "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः"।

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः।
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्येकवाक्यत्वात् अयं च सार्वकालो ब्रह्मणि प्रपञ्चाऽभेदो बुद्धिपुरुषयोरिव गुणप्रधानभावेनाऽत्यन्तसंमिश्रणरूपः संयोगादिविशेषः स्वरूपसंबन्धविशेषो वास्तु विवेकिनामपि शर्कराटुग्धयोरेकीभावव्यवहारात्।

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः।
अभेदं वानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः॥

अन्तर्यामी जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः ।
भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वरः ॥

इति कूर्मनारदादिवाक्येनान्योन्याभावसंमिश्रस्वरूपयोर्भेदाभेदयोरेव पारमार्थिकत्ववचनाच्चेति । अत एवोक्तम् ।

त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् ।
आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥

इति एवमेव कार्यकारणयोर्धर्मधर्मिणोश्चोभयोरेव लक्षणभेदसत्त्वेऽपि संमिश्रस्वरूप एवाभेदो बोध्यः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि"तिश्रुतेः "कामादिकं मन एवे"त्यादिश्रुतेश्चेति ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

इत्यादिवाक्यानि च सर्वेषां ब्रह्मैवात्मेति बोधयन्ति नत्वत्यन्ताभेदमिति । एतेन सर्वाणि ब्रह्माद्वैतवाक्यानि व्याख्यातानि तथा विभुत्वेन जीवानामपि सर्वाभेदप्रतिपादिकाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्याता इति दिक् ॥ इदानीं परेषां सूत्रव्याख्यानमपि निराक्रियते । ते चैवमिदं सूत्रं व्याचक्षते, ननु ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं न संभवति यत 'आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामि'तिपूर्वमीमांसायां कार्यपरत्वमवधृतम्, अतः कथमविशेषे सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां

प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्कां समाधत्ते । तत्तु समन्वयात् । तुशब्दः शङ्काव्यवच्छेदार्थः सिद्धस्यापि ब्रह्मणस्तत् शास्त्रयोनित्वं समन्वयादवधार्यं "सदेव सौम्येदमग्र आसीदि"त्यादिवाक्यानामविधिप्रकरणस्थानामुपक्रमोपसंहारादिलिङ्गषट्केन सिद्ध एव ब्रह्मणि तात्पर्यसंबन्धावधारणादित्यर्थ इति । तत्रेदमुच्यते । भवेदेवं पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्च यदि ब्रह्मणो न विधिशेषत्वं स्यान्न त्वेवम् "आत्मेत्येवोपासीत" "आत्मा वा रे द्रष्टव्य" इत्यादिविधिशेषत्वाद्ब्रह्मण आचार्येणाऽपि 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'त्यादिसूत्रैः सगुणनिर्गुणसाधारण्येन सर्ववेदान्तविद्यास्वेव विधिर्वच्यते सर्वशब्दस्य सगुणविद्यापरत्वेन संकोचस्य बाधकाभावेनानौचित्यादिति । अत एव यस्यां विद्यायां विधिर्न श्रूयते तत्राऽपि विधिः कल्पनीयः । जैमिनिप्रदर्शितन्यायाच्च । तथा हि पूर्वमीमांसावाक्यानि । दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनं तस्य ज्ञानमुपदेशः तद्भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामित्यादीनि । न चैतानि निर्गुणविद्यातिरिक्तपरत्वेन संकोचमर्हन्ति बाधकाभावात् । नापि संकोचः संभवति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यादिना निर्गुणप्रकरणेऽपि विधिश्रवणादिति । स्यादेतन्निर्गुणप्रकरणस्थानि द्रष्टव्य इत्यादीनि विधिप्रतिरूपकान्येव न तु विधयः रज्जुरेवायं न सर्पोऽतो

ऽत्र भयं त्यजेदित्यादि लौकिकवाक्यवत्। तथा हि ज्ञाते ऽज्ञाने च विधिर्न संभवति ज्ञाते पुरुषार्थसमाप्त्या विधिवैयर्थ्यात् अज्ञाते च विध्यर्थज्ञानानुपपत्तेः न हि यागमजानतो यजेदिति विध्यर्थज्ञानं संभवति विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति । अपि च ब्रह्मज्ञाने सति समस्तप्रपञ्चस्य बाधितत्वात्किमर्थं केन करणेन कः प्रवर्तते । किं च यत्कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं वा शक्यते तत्र च नियोगविषयप्रतिपादनानन्तरं पुरुषस्य नियोग उचितः, न चाधिकारिणो वेदान्तश्रवणे सति ब्रह्मज्ञाने पुरुषस्यैवं स्वातन्त्र्यं संभवति चक्षुरुन्मीलने सति सन्निकृष्टघटसाक्षात्कारवद्वेदान्तश्रवणमात्रादेव नित्यसन्निकृष्टब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्यावश्यकत्वात् अतो ऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यैः प्रतिपादिते ब्रह्मात्मत्वे दर्शनं न विधानमर्हति । विधातुं युज्यते शब्देनैव साक्षात्कारोत्पत्तेरिति । अत्रोच्यते। यदि शब्दादेव साक्षात्कारो ऽसंप्रज्ञातसमाधिश्च भवति तदोक्तदोषैर्ब्रह्मज्ञाने विधिर्न स्यान्नत्वेवं 'श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वादिति' योगसूत्रेण साक्षात्काररूपप्रज्ञाविषयस्य विशेषस्य शब्दानुमानागोचरत्वावगमात् शब्दानुमाने हि सामान्यमात्रविषयके पदार्थतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकप्रकाराभ्यामेव तयोर्ज्ञानजनकत्वात्। अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात्, (*ब्रह्मणि च गुणकर्मादिरूपविशेषाभावेऽपि उपाधिवृत्तिप्रतिबिम्बरूपे ऽप्यन्ततो जीवचैतन्यादिभ्यो

विशेषः योगिप्रत्यक्षगम्यो ऽस्ति, अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति[1] दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्येष्वपि प्रत्यक्षसामग्र्या स्वार्थः समाजः सूक्ष्मत्वेन कालक्रमानाकलनं वा। न च ब्रह्मज्ञाने ऽप्यार्थसमाजादिकमस्त्विति वाच्यम्। सवासनमिथ्याज्ञानेन प्रतिबन्धतस्तत्त्वसाक्षात्कारासंभवात्, सामान्यगोचरस्य शाब्दज्ञानस्य विशेषगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकदोषनिरासकत्वासंभवात् योगजधर्माणां चेतरधर्माणामिवाऽचिन्त्यसामर्थ्यतया सामान्यगोचरयोगस्यापि विशेषगोचरसाक्षात्कारहेतुत्वं शास्त्रप्रामाण्यतो ऽवधार्यते।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः।
मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः॥

इति स्मृतेः न च प्रतिबन्धकस्य सवासनमिथ्याज्ञानस्य सत्त्वात्कथं योगेनापि साक्षात्कारः स्यादिति वाच्यम्। शास्त्रप्रामाण्येन योगजधर्मस्योत्तेजकत्वसंभवात् शब्दानुमानज्ञानयोश्च प्रमाणाभावेन लोके व्यभिचारदर्शनेन चोत्तेजकत्वकल्पनानवकाश इति अपि च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियतया न तत्र योगजधर्मं विना साक्षात्कारः संभवति। न च ब्रह्मणो ऽतीन्द्रियत्वे कथं तत्र प्रपञ्चभ्रमः शास्त्रेण प्रतिपाद्यते।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम्॥

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

इत्यादिनेतिवाच्यम् । अतीन्द्रिये ऽप्याकाशे मालिन्यादिभ्रमवद्बौद्धानामणुषु घटभ्रमवद्वा ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमसंभवात् । (*उपासकानां ब्रह्मणि भ्रमसत्त्वाच्च । तथा च ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वं लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वमेव अहमिति सर्वदा भातत्वात् अतो भवदुक्तः शब्दात् ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कार एव नोपपद्यते, अयं घट इत्यादिप्रत्ययस्त्विदंत्वादिरूपैर्ब्रह्मणि भ्रमरूपः संभवत्येव अहं संसारीत्यादिभ्रमवत् रूपवत्त्वादिकं तु चाक्षुषादिप्रमायामेव कारणं भ्रमेषु तु दोष एवेति न ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमानुपपत्तिः[1]ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमश्च ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वेन प्रपञ्चज्ञानं स्वाप्नपदार्थभ्रमवदित्यवोचाम । तस्मात् शब्दतः सामान्यतो ज्ञाते ऽपि ब्रह्मणि विशेषज्ञानरूपसाक्षात्काराय विधिर्युक्त इति (*अथ तथाप्यविद्यानिवृत्त्याख्यादृष्टद्वारा मोक्षहेतुत्वात् ज्ञानविधिर्विफल इति चेन्न । अवघातस्येव दृष्टादृष्टोभयद्वारत्वसंभवात् प्रायश्चित्तस्येव ज्ञानस्याप्यदृष्टद्वारा पूर्वकृतपापादिक्षयहेतुत्वात्तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावित्यागामिसूत्रात् विधिबलेन शीघ्रं प्रारब्धक्षये ब्रह्मप्राप्त्यादेरप्यदृष्टकार्यत्वसंभवाच्च । अत एवागामिनां कार्यख्यानादपूर्वमितिसूत्रेण ब्रह्मविद्यातोऽप्यपूर्वं वक्ष्यति[2] ननु तथापि "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

ध्यासितव्य" इति विधिविषयैर्वार्थात्साक्षात्कारसिद्धेर्द्रष्टव्यइति त्रिविधिर्व्यर्थ इति चेन्न। पुरुषार्थसाधनतया द्रष्टव्य इत्यस्यविधेः प्राथमिकत्वात्तत्र साधनाकाङ्क्षयैव श्रवणादिरूपाङ्गविधिविषयप्रवृत्तेरिति । किं च । जातेऽपि साक्षात्कारे साक्षात्कारसन्तानरूपसंप्रज्ञातसमाधौ द्रष्टव्य इत्यादिरूपविधिः संभवति तस्य च फलमसंप्रज्ञातसमाधिरितिपातञ्जले स्पष्टम् ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु चेति उत्तमं योगमसंप्रज्ञानम् एतेन शब्दस्य साक्षात्कारजनकत्वे ऽपि न तावन्मात्रेण कृतकृत्यता किं त्वसंप्रज्ञातसमाधिनैवेति मन्तव्यं, यच्चान्यदुक्तं साक्षात्कारात्मप्रपञ्चबाधे ज्ञानसाधनाभावात्कथं ज्ञानस्य विधेयत्वं स्यादिति तदपि तुच्छम् । बाधो हि न नाशो ज्ञानिनां प्रारब्धभोगासंभवात् । अत एव न शशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वावधारणमपि'नाभाव उपलब्धे'रितिसूत्रात् भिक्षादावपि प्रवृत्त्यसंभवापत्तेश्च किं तु प्रतिक्षणभङ्गुरतया मनःपरिणामेषु स्वाप्नादिपदार्थेष्विव बाह्येष्वपि पारमार्थिकसत्त्वाभावनिश्चय एव बाधः ताद्दृशबाधेऽपि च सति ज्ञानसाधनादीनां व्यावहारिकसत्त्वात् पूर्ववदेव व्यवहारो ज्ञानिनामपि संभवत्येवेति । पारमार्थिकसत्त्वाभावज्ञानं च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानं

तथा समाधिसाधनं ब्रह्मणि रतिमन्यत्र च वैराग्यं च जनयति अतो न तस्य वैफल्यमिति। एतेन साक्षात्कारे तत्सन्तानरूपं संप्रज्ञातसमाधौ च पुरुषस्य स्वातन्त्र्यमपि स्पष्टम्। मननिदिध्यासनविषयान्तरसंचारादिभिः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं च शक्यत्वादिति (*साक्षात्कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वे तु यजेतेत्यादिरपि विधिर्नस्यात् यागस्येच्छाविशेषत्वादिच्छायां चेष्टसाधनज्ञानादेरेव साक्षाद्धेतुत्वादतः साक्षात्परंपरासाधारण्येन कृतिसाध्यत्वमेव च विध्यर्थो लाघवाच्च। अन्यथा जगन्नाथो द्रष्टव्य इत्यादिविधिषु सर्वत्रदर्शनादिहेतुव्यापारे धातुलक्षणागौरवाच्च दर्शनाद्यनुकूलव्यापाराणां साक्षादिष्टसाधनत्वाभावेन विधेयत्वानौचित्याच्च किं च यथा श्रोतव्य इत्यादौ शाब्दबोधाद्यनुकूलव्यापारे धातुलक्षणया विधित्वं परैः समर्थ्यते तथैव द्रष्टव्य इत्यादावप्यात्मदर्शनानुकूलव्यापारलक्षणया विधित्वं समर्थ्यताम्। अपि च श्रोतव्य इति विधिशेषतयापि ब्रह्मप्रतिपादनमस्मदभिमतं सेत्स्यत्येवेति सिद्धम्, ब्रह्मणो विध्यंशपरम्परासाधारण्येनेष्टसाधने विधिरस्त्विति चेत् श्रुतहान्यश्रुतकल्पनागौरवेण कृतिसाध्यत्वएव परंपरासाधारण्यौचित्यादिति। शेषत्वं[1] तत्र च कुतार्किकाणां कक्षापरंपरानिरासे ग्रन्थबाहुल्यभयादस्माभिरुपर-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

स्यते। सच्छिष्यैस्त्वनयैव दिशा कचान्तरमपि स्वयं निरसनीयं तदर्थं श्लोकः।

सामान्यतः शुद्धपन्था अस्माभिः संप्रदर्श्यते।
सन्मार्गे विदिते विज्ञैर्विमार्गो ज्ञास्यते स्वयमिति ॥

यद्भयाच्च तैः सिद्धार्थप्रामाण्यमपसिद्धान्तो ऽपि स्वीक्रियते तद्भयमप्यस्थानएव तथा हि तेषा भयबीजं वेदान्तानां ब्रह्मज्ञानविधिपरत्वे ब्रह्म न सिद्ध्येत् निरवकाशप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधेन "वाचं धेनुमुपासीत" त्यादिश्रुतिवत्तत्वमस्यादिवाक्यानामुपासापरत्वे-नैवोपपत्तेरिति। तत्र ब्रह्मणो ऽतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणाविरोधात् ब्रह्मजीवयोरखण्डत्वस्य तु श्रुतिविरोधेनैव हेयत्वात् न तु प्रत्यक्षविरोधेन अनुमानशब्दादीनां च। ब्रह्मबोधकानामनिर्णयात् तथा च धियामौत्सर्गिकं प्रामाण्यमितिन्यायेनोपासादिविधिशेषत्वे-ऽपि सेत्स्यत्येव ब्रह्मयागविधिशेषत्वेन स्वर्गादिवत्। न च फलप्रतिपादकतया स्वर्गादिवत्। न च फलप्रतिपादकतया स्वर्गादिवाक्यस्य स्वपरत्वमिति वाच्यम् "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता। ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति फलश्रुतिबलाद्ब्रह्मवाक्यस्यापि स्वपरत्वसिद्धेरिति। किं च धर्मादिवदेव श्रुत्यनुगृहीतानुमानाज्जगत्कारणं सेत्स्यति अतः सिद्धार्थप्रामाण्ये ऽस्माकं न निर्बन्ध इति। यश्च परैः सिद्धब्रह्मपरत्वे वेदान्तानामुपक्रमादिभिस्तात्पर्यसमन्वय उक्तः सो ऽपि विपरीत एव तथा हि।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति तात्पर्य्यग्राहकलिङ्गानां मध्ये फलार्थवादयोरसिद्धेर्ब्रह्मविज्ञानएव संभवो न तु ब्रह्मणि । ब्रह्मज्ञानस्यैव "य एवं वेद" त्यादिना फलश्रवणा"च्च । "नात: परं वेदितव्यं हि किं चि"दित्याद्यर्थवादस्यापि ज्ञान एव श्रवणाच्चेति । तस्माद्ब्रह्मज्ञान एव तात्पर्यग्राहक (*समग्रलिङ्गोपपत्ते:[१] ब्रह्मज्ञानाख्यकार्यपरत्वमेव वेदान्तानाम् । अपि च " अधीहि भगवन्ब्रह्म विद्यांवरिष्ठा " मित्यादिश्रुतिषु ।

ज्ञानं ते ऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषत: ।
परं भूय: प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु च ज्ञानस्यैव मुख्यत: उपक्रमादिस्तात्पर्यग्राहकोऽस्ति(*अतस्तत्रैव तात्पर्यसिद्धौ तच्छेषतया ब्रह्मणो ऽप्युपक्रमादि: क्वाचित्क उपपद्यते ब्रह्मणि तु तात्पर्यें तदशेषतया ज्ञानं सर्वथैवोपक्रमादिरनुपपन्न:[२], किं च यै: कार्यपरत्वं वेदानामुच्यते तैरकार्यत्वेन तात्पर्याभावस्यैव साधनात् तेषामकार्यत्वलिङ्गेन भवतां समन्वयस्य सत्प्रतिपक्षितत्वाद्वा । न समन्वयेन सिद्धपरत्वमवधारयितुं शक्यत इति संक्षेप: यच्चैतदस्माभिर्ब्रह्मज्ञाने विधिर्व्यवस्थापित: तद्ब्रह्मज्ञा

---

(१) समानलिङ्गोपपत्तेरिति २ पु० पा० ।
(२) अयं पाठ: २ पुस्तके ना० ।

नविधिरूपभगदाज्ञापालनेनापि विदुषां ब्रह्मार्च्चनं भवतीति प्रतिपादयितुमेव "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे"। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्च सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादिस्मृतेरित्यवधेयम्। ननु यदि प्रलये ब्रह्मणि प्रधानादिसमन्वयो ऽभ्युपगतः तर्हि तस्यैव जगज्जन्मादिकारणत्वश्रुत्यर्थो ऽस्तु भवदभिमतब्रह्मकल्पने तस्य जगदधिष्ठानकारणत्वकल्पने च गौरवात्, तथा चेश्वरप्रतिषेधे सांख्यसूत्रद्वयं 'प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः' 'श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्येति' ब्रह्मशब्दोऽपि व्यापकत्वात्प्रधानजीवयोरुपपद्यतएव अधिष्ठानकारणत्वं च जीवानामेवास्तु, समस्तकार्याणामदृष्टद्वारा जीवकार्यस्यादृष्टवदात्मसंयोगजन्यतया जीवाधेयत्वस्य वा सर्वास्तिकसंमतत्वात्, अत एव श्रुतिस्मृती जीवप्रकरणे ऽपि स्तः "सर्वं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद"।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ये च भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥

इति स्मृतिश्चेति तथा च (*सच्छास्त्रस्य निजेश्वरपरत्वे शास्त्रयोनित्वादितिहेतुरसिद्धः कार्यब्रह्मपरत्वे च[1]) पृथक् शास्त्रारम्भो विफलः सांख्यादिभिरेव तथाविधब्रह्मनिरूपणादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति।

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ।

विवादास्पदप्रधानादिभ्यो ऽतिरिक्तं ब्रह्म न अशब्दं नाऽशास्त्रयोनि । न जगत्कारणश्रुत्यप्रतिपाद्यमितियावत् । कुतः ईक्षतेः इतरावृत्तिश्रुत्युक्तकारणविशेषणेक्षणवत्त्वादित्यर्थः (*हेतावीक्षणमिदं स्वरूपाख्यानं न तु हेतौ प्रवेशनीयं वैयर्थ्यात्, अत्र यत् इतरावृत्तियदुक्तजगत्कारणविशेषणवद् भवति, तद् जगत्कारणतया प्रतिपाद्यं भवति यत्तद्भ्याम् सामान्यतो व्याप्तौ सांख्यशास्त्रोक्तं प्रधानं दृष्टान्तः । वैशेषिकाणां चाणवः, पक्षे ब्रह्मेति स्वरूपाख्यानमात्रमतो न पक्षासिद्धिः[१]) (*अत्रासिद्धिवैयर्थ्यादिपरिहाराय प्रयोगो ऽन्यथा कर्त्तव्यः यथा जगत्कारणश्रुतिः पराभिमतप्रधानादिभ्यो ऽन्यविषया तदवृत्तिधर्मप्रकारेण बोधकत्वात् आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतिवदिति । अथ वा तत् ब्रह्म चेतनो अचेतनो वा चेतनत्वे ऽपि स्वयंभूस्तदतिरिक्तो वेति विशेषाकाङ्क्षायामिदं सूत्रं प्रवृत्ते इक्षतेर्नाशब्दमिति तज्जगत्कारणं ब्रह्म नाऽपुरुषः कुतः इक्षतेः ईक्षणश्रुतिगोचरत्वात् अत एवेक्षणात् तद्ब्रह्म अशब्दं शब्दब्रह्मणो हिरण्यगर्भ इति रिक्तं च भवति सुतरां तु पुरुषान्तरेभ्य इत्यर्थः हिरण्यगर्भस्य च वेदमयत्वेन वेदगर्भत्ववच्छब्दब्रह्मत्वमपि स्मर्यते ।

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

पूर्वस्यादौ परार्द्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ।
कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यद्विदुरिति ॥

भागवतादाविति[१]) जगत्कारणस्येक्षणे श्रुतयश्च "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेत्या"द्याः स्मृतयश्च ।

सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वा तं कालरूपकम् ।
अन्तर्लीनविकारं च तत्स्रष्टुमुपचक्रमे ॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं ततश्चापि महानभूद् ।

इत्याद्याइति । न ह्येदमीक्षणं प्रधानादीनामचेतनानां संभवति ईक्षणध्यानचिन्तनादिशब्देषु चैतन्यस्य विशेषत्वात् ईक्षणादिशब्दस्योपाधिवृत्तिमात्रवाचकत्वेऽपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादिभिस्तत्पूर्विका प्रधानप्रवृत्तिरनभ्युपगमात्, नापि जीवानां । महदादिसृष्टेः पूर्वं कारणाभावेन जीवानां चैतन्यफलोपधानाभावात्, न चेयमीक्षणपूर्विकासृष्टिर्महत्तत्त्वसृष्टेः पश्चादिति वक्तुं शक्यते (*इक्षणात् पूर्वमपि द्वैतापत्त्या"सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय" मितीक्षणाव्यवहितपूर्वश्रुत्यनुपपत्तेः[२]ततश्चापि महानभूदिति स्मृतिविरोधाच्च, नापि पूर्वसर्गीयमीक्षणं वक्तुं शक्यते । सर्गकाले तु संप्राप्ते ज्ञात्वेति सर्गसमकालीनज्ञानावगमादिति । यच्च महदादिसृष्टेस्तमोमयत्वं स्मर्यते"स एव

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।
(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

बुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमय" इति विष्णुपुराणा-
दिषु[1] तदीश्वराधिष्ठिततमोगुणपरिणामत्वेनैवोपप-
द्यते अबुद्धिपूर्वकत्वमपि कार्यसत्त्वस्यैव बुद्धिशब्देन
परिभाषितत्वादुपपद्यत इति "तमसैवेदमावृतमासी-
त् आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणमित्यादिवाक्या-
न्य (*पीश्वरज्ञाननिरुपत्वे[2])ऽप्युपपन्नानि (*तमसि ली-
नतया स्वाज्ञानत्वेनैव सर्वप्राण्यवस्थानस्य तदर्थत्वात्[3])
तथा च श्रुतिः "तमो वा इदमेकमासत तत्परे स्यात्
तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयातीति। सति संपद्य न
विदुः सति संपद्यामह इतीति च" यदपि प्राकृतमा-
नसदैहिकरूपेण त्रिविधासृष्टिः पुराणादौ स्मर्यते
तदपि आद्यशरीरिणं विराड्जीवमधिकृत्यैव न पर-
मेश्वरं प्रयत्नवदात्मसंयोगादिवादृष्टवदात्मसंयोगा-
दपि जगदुत्पत्तेरिति। ये त्विदं सूत्रं प्रधानादीनां ज-
गत्कारणताप्रतिषेधकमितीच्छन्ति तेषां मते एवं
सूत्रं व्याख्येयम्, अशब्दम् प्रधानादि न जगत्कारणं
मूलकारणविशेषणेक्षणाभावादिति। (*अत्राशब्दमिति
स्वरूपाख्यानं न तु अशब्दत्वेनैव पक्षता मूलकारण-
त्वप्रतिपाद्यस्वरूपस्याशब्दत्वस्य प्रागसिद्धेः मूलका-
रणत्वं च स्वतन्त्रकारणत्वं परेच्छानधीनकारणत्व-
मिति यावत्[4])इतो चात्रापि ईक्षणशब्दः स्वरूपाख्या-

(१) अं० १ अ० ५ श्लो० ४।
(२) अयं पा० ३ पु० ना०।
(३) अयंपा० २ पु० ना०।
(४) अयंपा० २ पु० ना०।

नमिति । आधुनिकास्तु सूत्रमिदमेवं व्याचक्षते । ईक्षणश्रुतेरशब्दं प्रधानादिकं न जगत्कारणं हेतुगर्भविशेषणत्वेनाशब्दत्वादित्येव हेतुः नास्ति शब्दो यस्मिन्निति विग्रहेण ऽश्रौतत्वादित्यर्थः (*अशब्दत्वे च हेतुरीक्षतेरिति । श्रुत्युक्तकारणविशेषणस्येक्षणस्याभावादित्यर्थः । तत्र ईक्षणाभावेन "तदैक्षत" त्यादिश्रुत्यर्थत्वाभावस्यैव सिद्धेः न तु सामान्यतः श्रुत्यर्थत्वाभावस्य,[1] प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अजामेकां यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः मायां तु प्रकृतिं विद्यादि त्यादिश्रुतिभिः प्रधानस्यापि श्रौतत्वात् । शक्तिविधया प्रधानस्य जगत्कारणत्वश्रवणाच्च । "बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा" इत्यादिश्रुतिष्विति । कथं वा ऽशब्दत्वमपि स्मृतिशतात्सांख्योक्तानुमानत ईश्वराविकारित्वान्यथानुपपत्त्यादिभिश्च प्रधानहेतुत्वसिद्धेः*किं च अश्रौतत्वहेतोर्जीवेश्वरत्वसिद्धिः । न चात्र प्रधानमात्रस्य जगत्कारणत्वं निषिध्यत इति वाच्यम्, न्यूनतापत्तेः । उत्तरोत्तराधिकरणेषु जीवानामुत्पत्तिनिराकरणदर्शनादिति[2]) यत्तु मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतेरर्थं कल्पयन्ति, मायात्राविद्या तामेव प्रकृतिं जगत्कारणं विद्यादिति तदप्यसारम् । "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इत्यव्य-

---

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

(२) अयंपा० २ पु० ना० ।

वर्हितपूर्वशाक्ये का माया को वा मायया बद्ध इत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तस्य मायां त्वित्यादिवाक्यस्य यथोक्तार्थतानौचित्यात्।(*प्रकृत्यादिकमुद्दिश्य मायादिशब्दवाच्यत्वप्रतिपादनं विना आकाङ्क्षानिवृत्त्यसंभवात्[१] शुक्तिरजताद्यविद्यायां मायाशब्दाप्रयोगाच्च। ऐन्द्रजालिकमन्त्रादावेव व्यामोहकशक्तौ लोके मायाव्यवहाराच्च। कार्ये कारणाभेदात्तु तद्रचितपदार्थेष्वपि मायाशब्दप्रयोगः। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादौ च मायाथा व्यापारानिवृत्तिरेवावगम्यते न नाश इति। तस्मात्।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति॥

श्रुतौ श्रुत्यन्तरस्मृतिप्रसिद्धप्रकृतेरेव मायाशब्दवाच्यत्वं विधीयत इति। तदेवमीक्षापूर्वकमहदाद्यखिलसृष्टिश्रवणात्केवलप्रधानादिजडवर्गात् हिरण्यगर्भादिभ्यश्चातिरिक्तं सदा सर्वज्ञं परब्रह्मेति सिद्धं तदुपाधौ विश्वाकारनित्यवृत्त्यनङ्गीकारे सर्वकर्तृत्वानुपपत्तेः,स्वोपाधिवृत्तावेव स्वस्याकर्तृत्वात्। तथा च"स विश्वसृग्विश्वविदात्मयोनि"रित्यादिश्रुतिविरोधः स्यात्। आत्मयोनितया तु ब्रह्मापि क्वचित् आत्मयोनिरित्यंशांशिनोरभेदेनोच्यते[२] आत्मनो जीवचेतनस्य यो-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।
(२) अभेदेन जीवयोनित्वादुच्यत इति २ पु० पा०।

नित्वाद्देति बोध्यं (*धारावाहिकानन्तवृत्तिस्वीकारे च गौरवमात्रमधिकं स्यात्[१]) न चैवं नित्यवृत्तिसत्त्वेन प्रकृतेः प्रतिक्षणपरिणामित्वभङ्ग इति वाच्यम्, परिमाणादिवत् वृत्तिविशेषस्य नित्यत्वे ऽपि जीववृत्त्यादिभिः प्रतिक्षणपरिणामसंभवाच्च ईशोपाधेरपरिणामित्वे ऽपि जडत्वसाधर्म्येण प्रकृतिमध्ये प्रवेशसंभवाच्चेति। अथैवं "स ईक्षांचक्रे सो ऽकामयते" त्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणो ज्ञानकामनादुत्पत्तिवचनमनुपपन्नमिति चेन्न, स्वकार्यजनकसामग्रीसमवधाननिमित्तकाभिव्यक्तिरूपोत्पत्तेः लोकव्यवहारसिद्धाया अनुवादात्, लोकेत्यभिव्यञ्जकस्य तैलसंबन्धस्यानन्तरं व्यवह्रियते कुङ्कुम गन्ध इदानीं जात इति। अथ वा ऽमुककाले ऽमुकं प्रत्यक्करिष्यामीतीक्षणसंकल्पादावच्छेदककालादुत्पत्त्यवच्छेदकक्षणादुत्पत्तिरुपचर्यते शिखो जात इत्यादिवदिति मन्तव्यम्। जीवज्ञानादिवदीश्वरज्ञानादेरनित्यत्वाङ्गीकारे च—

> नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमा...
> उपचारात्तथाप्येतत्तस्येशस्य द्विजाच्युत॥
> अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरामरम्।

इति ...नारसिंहापुराणादावगम्यमानमीश्वरस्य जीवव्यावृत्त... ज्ञानोपरमादिरूपनिशादिशून्यत्वं नोपपद्येत। ...आरश्चाभिव्यक्त्यादिरूपो व्याख्यात एवे-

---

(१) अयं पा० २ पु० अधिकः पा०।

ति । स्यादेतत् । ईक्षणनिमित्तकप्रकृतिप्रवृत्तिस्वीकारे प्रकृतिस्वातन्त्र्यप्रतिपादकयोः सांख्ययोगयोरप्रामाण्यप्रसङ्गः । तौ हि पुरुषार्थमात्रप्रयुक्तायाः प्रकृतेः स्वयं पुरुषेण संयुक्तायाः सकाशान्महदादुत्पत्तिं मन्येते (*सांख्ययोगयोश्चायमेव विशेषो यत्त्रिविधो ऽपि सात्त्विकराजसतामसरूपो महान् सांख्यमते पूर्वकल्पसिद्धजीव एव तत एव च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा इत्युच्यन्ते न पुनर्नित्य ईश्वरो ऽस्तीति, योगमते तु महतः सात्त्विको भागो नित्यैश्वर्यशक्तिमान्नित्यमुक्तः 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इतियोगसूत्रात् सत्त्वाख्यकार्योपाधिकत्वं जन्यज्ञानत्वं च परेषामप्यनुमतमिति[1])न चैवम् आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलो ऽपि दृष्ट इत्यादिश्रुतिविरोधात्सांख्ययोगयोरप्रामाण्यमेवास्त्विति वाच्यम् । तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा एवमुच्यते सर्वपाशैरिति श्वेताश्वतरादिश्रुतिभ्यः नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलमित्यादिस्मृतिभ्यश्च तत्प्रामाण्यसिद्धेः । यच्च सांख्ययोगशब्दयो रूढिं परित्यज्यान्यार्थतावर्णनं । तदपि न । सांख्यस्य वक्ता कपिलः हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः कदा च नेति योगियाज्ञवल्क्यादेः ।

संख्यां प्रकुर्वते सांख्याः प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

---

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्तेन सांख्या इति स्मृताः॥

इति मोक्षधर्मादेश्च विरोधादिति। अत्रोच्यते केवलजीवात्मज्ञानादपि मोक्षो भवतीति प्रतिपादयितुं सांख्या अनीश्वरबौद्धमताभ्युपगमवादेन प्रतिज्ञातमात्मानात्मविवेकं प्रतिपादयन्ति, ईश्वरव्यवस्थापनस्य स्वशास्त्रे ऽनुपयोगात्। श्रुतिभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवातिरिक्तेश्वरसाधने प्रयासबाहुल्यात्। ब्रह्ममीमांसयैव तत्साधनस्य कृतत्वाच्च। अभ्युपगमवादश्च विष्णुपुराणादौ दृष्टः।

एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया।
कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम॥

इत्यादिषु। न पुनरीश्वरमेव परमार्थतो ऽपि सांख्या नाङ्गीकुर्वन्ति तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यमित्युक्तश्रुत्यादिभिस्तदभ्युपगमावगमात्। जगदाहुरनीश्वरमित्यादिना स्मृतिष्वासुरत्वेन निरीश्वरवादस्यात्यन्तनिन्दितत्वाच्चेति, योगास्त्वीश्वरमभ्युपगम्यापि तस्य वैषम्यनैर्घृण्यनिरासायासलाघवाय स्वभाववादाभ्युपगमवादेन प्रकृतिस्वातन्त्र्यमनूद्यैवेश्वरप्रणिधानात् योगादिकं प्रतिपादयन्ति (*ईश्वरस्य भक्तभूतानुग्रहमात्रप्रयोजनस्वीकारेण[1]) अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोः स्वत एव संयोगे "आदिः स संयोगनिमित्तहेतुरि" त्यादि-

(१) अयं पाठः २ पु॰ ना॰।

श्रुतिविरोधिन योगाप्रामाण्यानौचित्यादिति दिक् ।
इदं पुनरिहावधेयं रजस्तमःसंभिन्नतया मलिनं कार्यतत्त्वं परमेश्वरस्य नोपाधिः किं तु केवलं नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत्सदैकरूपं कारणसत्त्वमेव तस्योपाधिः'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमि'त्यागामिसूत्रात् । सृष्टिस्थितिसंहारेष्वधिकारिणस्तु सत्त्वादिकार्योपाधिकास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः महदाख्या अवान्तरेश्वरा एव न च 'मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जये'त्यादिगीतादिविरोध इति वाच्यम्, तथाविधवाक्यानां व्यक्तपरत्वात् ईश्वरस्य वाव्यक्ततया व्यवहार्यत्वाभावात्,एतेन तेषां परमेश्वरत्वादिकमपि व्यक्तापेक्षया बोध्यं, नित्यत्वं चाभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यतइतिस्मृतेर्बोध्यम्[1] ।

> ब्रह्मादिनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ लयः ।
> प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवः ॥

इति मात्स्यादिभ्यस्तेषामप्युत्पत्तिलयसिद्धेरिति । अथ वा "तत् योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदि" तिश्रुतेर्विष्णुदेवताया औत्पत्तिकब्रह्मात्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीत्यादिवचनमुपपद्यते तथा च वक्ष्यत्याचार्यः'शास्त्रदृष्ट्यतूपदेशो वामदेववदिति'(*अत एवानुगीतायां परं हि ब्रह्मकथितं योगयुक्तेन तन्मयेति-

(१) विष्णु पु० अं० २ अ० ८ श्लो० ६५ ।

श्रीकृष्णवचनाद्भगवद्गीतायां परं ब्रह्मैव कार्यब्रह्मणा श्रीकृष्णं न अहमित्युपदिष्टमितिनिर्णीतम्, अन्येषामपि ज्ञानिनां ब्रह्मभावेऽपि विष्णवावेव मुख्यतो ब्रह्मभावाविर्भावात्, मत्तः परतरं नास्तीतिवचनं युक्तं नान्यस्य तदुक्तं मोक्षधर्मे तस्य सर्वज्ञानिमुख्यत्वम्।

अनाद्यं तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः॥

नारायणात्सृष्टिगण[१]इत्यादिना, तथा शिवस्यापि मत्तःपरं नास्तीति युक्तिर्युक्ता[२]) ये हि जीवाः पूर्वपूर्वसर्गेषु करणवर्गेण सहैव सायुज्यमुक्त्या परमेश्वरतां गताः ते वासुदेवव्यूहे अन्तर्भवन्ति तत्र च व्यूहे एक एव वासुदेवो नित्येश्वरः इतरे तदंशाः वासुदेवाः तथा संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यव्यूहरूपिणः विभूतिगणाः पूर्वसर्गसिद्धाः तएते यथायोग्यं सन्ति महदादिविराडन्तरूपेण ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपेण चांशावताराः परमेश्वरस्य भवन्ति।

'आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः' इतिमोक्षधर्मात्,तथा च ये हरिहरादयः परमेश्वरकोटयस्तेषां मत्तः परतरं नास्तीति तद्वचनमुपपद्यतएव,यद्यपि तेषां जगद्व्यापारवर्ज्जमेवैश्वर्यं तथापि परमेश्वरात्मकतया सर्वस्रष्टृत्वसर्वाधारत्वाद्युपदेशोऽपि तेषु

(१) महाभा० मो० अ० २१० श्लो २३।
(२) अयं पा० २ पु० ना०।

युज्यतइति । तेषां च कार्योपाधित्वम् ।

गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।
एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति मात्स्यादिभ्य[1]इति । बुद्ध्याख्यं समष्टिर्महतत्त्वं हि त्रिगुणात्मकमेकमेव सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां सूक्ष्मशरीरं भवतीत्येका मूर्त्तिरुच्यते हरिहरात्मक-देहवत्,अत एव चैतत् सूक्ष्मशरीराधारभूतं पिण्डा-ख्यं स्थूलशरीरमप्येषामेकमेवेति त्रयाणामेव विश्व-रूपत्वमुपपद्यते त्रयश्चदेवाश्चेतनरूपा भिन्नाएवेत्यर्थः अत एव च ।

अन्योन्यमनुरक्तास्ते अन्योन्यमनुजीविताः ।
अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः ।

इतिमात्स्यादिवाक्यमप्युपपन्नं त्रयाणामेकपिण्ड-तया परस्परसापेक्षत्वात् वातपित्तकफवत्, एतेन त्र-याणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदितव्याविति । न-नु कार्योपाधिकत्वे ऽपि योगिकायव्यूहवत्तेषामीश्वर-लीलावतारत्वमेवास्तु किमर्थं विष्ण्वादीनां चेतना-न्तरत्वं कल्प्यते ।

त्रिधा कृत्वात्मनो देहं सो ऽन्तर्यामीश्वरः स्थित

(१) मत्स्य पु० अ० ४ श्लो० १६ ।

इतिस्मृतेरिति चेन्न, कूर्मविष्णुपुराणादिषु पुरुषान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभयात्मकं देवतात्रयरूपं महान्तं सृजतीत्यवगमात् यथा कौर्मे ।

प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।
क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥
प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।
प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकमिति ॥

न हि विष्ण्वादिदेवतायाः कृष्णाद्यवतारेषु पुरुषान्तरप्रवेशः श्रूयते फलवान्वा भवति (*अतो विष्ण्वादिदेवानां न साक्षादीश्वरावतारत्वं किं त्वंशावतारत्वम् अत एव ऋषभादीन्प्रकृत्य स्मर्यते ।

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ।
इन्द्रमायाकुलं लोकं मृडयन्ति युगेयुगे ॥

इति अत्र कृष्णो विष्णुः स्वयं परमेश्वरस्तस्य पुत्रवत्साक्षादंश इत्यर्थः ऋषभादीनामंशांशिवचनादिति[1]) ईश्वरस्य प्रवेशश्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नैर्व्यापनं जीवस्य क्षोभश्च गुणद्वारा योगश्च ऐकाग्र्यमिति । अयं च क्षोभः संयोगविशेषद्वारा महतो हेतुः (*तथा ।

गुणोपाधिकभेदेषु त्रिष्वतेषु सनातनः ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

संयोज्यात्मानमखिलं जगत्कार्यं करोति यः ॥
यस्याज्ञया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः ।
हरिश्च पालको रुद्रो नाशकः स हि मोक्षदः ॥
मायाया गुणभेदेन विष्णुं रुद्रं पितामहम् ।
सृष्ट्वाऽनुप्राविशच्चैषामन्तर्यामितया परः ॥
ब्रह्माद्या मुनिशार्दूल पराभेदेन केवलम् ।
कुर्वन्ति सर्गस्थित्यन्तान् परतत्त्ववदेव हि ॥
माया कार्यगुणच्छन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
मायोपाधिपराग्रूपा न जीवव्यूहसंस्थिताः(१) ॥
अनाद्यं तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥
नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पवित्राश्च परमं दुःखभेषजमिति ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

इति च नारदीयस्कान्दमोक्षधर्ममात्स्यवाक्येभ्योऽपि न साक्षादवतारत्वम् । तथा मनुयाज्ञवल्क्ययोरपि खं संनिवेशयेत्खेष्वित्यादिना प्रजने च प्रजापतिमित्यन्तेन सर्वशरीरेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रपर्यन्तान्देवानुक्त्वा तेषां विष्णवादिनामप्यन्तर्यामितया पुरुषान्तरमुक्तम् ।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ।

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

इत्यादिना । तथा मनुनैव

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते ॥

इत्यनेनाद्यपुरुषस्याव्यक्तब्रह्मकार्यस्यापि लौकिकब्रह्मत्वमुक्त्वा तस्यैव नारायणत्वमुक्तम् ।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः[१] ॥

इति अतो नारायणादप्यतिरिक्तः परमेश्वर इति । नारायणादिशब्दानामुपाधिमात्रपरत्वे च लक्षणापत्तिरिति । अपि च सूर्य्यादिसाहचर्येण विभूतित्वस्मरणादपि ईश्वरस्य विष्णवादीनां च भेदोऽवगम्यते । तथा मात्स्ये ।

पूजयेद्ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्रविश्वात्मकं शिवम् ।
व्रतोपवासनियमैः श्रद्धया च विमत्सरः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्मार्तण्डो वृषवाहनः ।
इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः ॥
ब्रह्माद्याश्चतुरो मूलमव्यक्ताधिपतेः स्मृताः[२] ।

इति नन्वेवं कथं गीतादिषु विष्णवादिदेवतैश्वर्यमेवोक्तं न तु परमेश्वरस्तस्यैश्वर्यं वेति चेत् ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥

---

(१) महाभा० मो० अ० २४१ श्लो० ३६ ।
[२] मत्स्यपु० अ० ५२ श्लो० १६ । २१ ।

इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां विष्णुदेवाद्भेदेन परमेश्वरकथनात्, 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्यं नासदु'च्यतइत्यादिना च परमेश्वरस्यैश्वर्यादिकथनादिति। नन्वेवं कथमीश्वरो विष्णुरिति शिवइति चोच्यते नान्य इतीति चेत्। विष्ण्वादीनां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावात्। साक्षादंशत्वान्मुख्यशक्तित्वाच्चेत्यवेहि "तत् योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव"दिति श्रुतेः।

एकः शुद्धो ऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान्।
सो ऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः॥
इति
ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मप्रधाना ब्रह्मशक्तयः।

इति च स्मृतेश्च। त्रयाणामपि च मध्ये विष्णुरेव ब्रह्मणो मुख्या शक्तिः।

सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मण परम्।
स परः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरः॥

इति पराशरवचनात् (*ननु त्रिषु मध्ये शिव एवास्य मुख्या शक्तिरित्यपि शैवपुराणेषूच्यतइति चेत्सत्यं, विवक्षितगुणभेदेन कल्पभेदेन वा तस्य चोपपत्तिः तदुक्तं कौर्मे।

सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः।

इति दिक्[1]) विष्णोर्ब्रह्मा ब्रह्मणश्च रुद्रइति,स्व-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

ष्टिक्रमश्च स्थूलदेहरूपेण पृथक्पृथगाविर्भाव एव बोध्यः, पुराणेषु तथा दर्शनादिति, ये तु ईश्वरस्यान्तर्याम्यतिरिक्तविधया ऽपि योगिनामिव लीलाशरीरमिच्छन्ति तेषां मते[१]) "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" "अप्राणो ह्यमना शुभ्रो अक्षरात्परतः परः" इत्यादिश्रुतिविरोधो 'रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'त्यागामिसूत्रविरोधश्च कार्यं शरीरं करणं बुध्यादि। बुध्यादिना हि शरीरं प्रेर्यतइति ब्रह्माण्डमधिकृत्य तस्मिन्कार्यं च करणं संसिद्धं परमेष्ठिन इतिस्मरणात् (*तथा।

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसाविति॥
देहद्वयस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः॥

इति च भारतादिष्वीश्वरस्य शरीरद्वयं प्रतिषिद्धम्[२]) तस्माद्विष्ण्वादिदेवानामेव स्थित्यादिलक्षणस्वाधिकारपालनार्थं मत्स्यादयो लीलावताराः ते च परब्रह्मणः प्रकृष्टशक्तितया आवेशावतारतया वा परमेश्वरत्वेनोपास्या इति। तथा च श्रुतिः "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते। यस्याऽमतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति" ननु।

(१) परमेश्वरस्या ऽपि लीलाशरीरस्य छेदभेदादिना दुःखभोगी दुर्निवार इति २ पु० अधि० पा०।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढो ऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥

इतिविष्णुदेवतावाक्यात्तस्याप्यमतत्वादिकमस्तीति चेत्सत्यं, विष्णुदेवतायामपि महत्तत्त्वरूपोपाधिनैव सर्वव्यवहारात्तस्य च परामत्यक्षत्वात्तथा ऽपि यन्मनसा न मनुत इत्यस्य विष्णुदेवतायामसंभवः ॥

मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।
तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥

इति विष्णुपुराणादौ विष्णुदेवताया मनो ऽवगमादिति । ननु विष्णुदेवतायाः परमेश्वराद्भेदे सति

भूमिरापो ऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेवच ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरे यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति[1] ॥

विष्णुदेवतावाक्यं नोपपद्येत परब्रह्मण एव प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वस्वीकारादिति मैवम् । अत्र वाक्ये भूम्यादिरूपविकाराणामेव प्रकृतित्वस्मरणात् अत एव जीवशब्दस्य व्यष्टिजीवपरत्वादिति, (*अथ वा तादृशानि सर्वाण्येव वाक्यानि परब्रह्मात्मताभिप्रायेणेति[2]) । नन्वेव परब्रह्मणः सकाशाद्भेदे

---

(१) विष्णु पु० अं० १ अ० १२ श्लो ५३ ।
(२) अयं पाठः २ पु० ना० ।

सति कथं विष्णुशिवप्रकरणस्थानि सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्मनिरूपणे साधकतयोपन्यस्यन्ते विचारकैरिति चेत्तयोरीश्वरकोटितया परमेश्वरेण सह व्यवहारसाम्यादिति गृहाण (*अत एव।

त्रयाणामेकभावानां यो वै भिदामित्यादिस्मृतिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यात्सर्वोपनिषत्स्वत एव ब्रह्मतयोपदिश्यन्ते उपासनार्थमिति[१])परब्रह्मणश्च स्वतो नामरूपाद्यभावान्मुख्यविकारयोर्हरिहरयोर्नामरूपाभ्यामेव शास्त्रेषु प्रायशो व्यपदेशः (*अत एव वैष्णवाः शैवाश्चाविवेकिनो विष्णवाद्यतिरिक्तं परमेश्वरमविद्वांसो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं विष्णवादिपरतया व्याचक्षत[२])इति मन्तव्यम्। अनामरूपत्वं च परब्रह्मणो विष्णुपुराणादावुक्तम्।

न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे।
नामरूपे न यस्यैको योऽस्तित्वेनोपलभ्यते॥

इत्यादिनेति। आत्मनः परे जीवादतिरिक्त इत्यर्थः।

पञ्चसूत्र्यां समासेन पूर्वाचार्यैः प्रवर्त्तितः।
वेदान्तनगरीमार्गो विज्ञानार्केण दर्शितः॥

पञ्चसूत्र्यां संक्षेपतः प्रदर्शितः शास्त्रार्थ इतः परं प्रप-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।
(२) अयं पा० २ पु० ना०।

च्यते। ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रेण ब्रह्मणोऽशब्दस्य प्रधानादेः शास्त्रयोनित्वं वा निराकृतं *ब्रह्मणः परमपुरुषत्वं वा प्रसाधितं तदैक्षत बहु स्यामितीक्षणश्रुतेः(१)तत्रेदमाशङ्क्यते, ननु प्रत्यासन्नकार्यकारितामपेक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यादिप्रयोगवत्तदैक्षतेत्यादिप्रयोगो ऽप्यचेतनएव प्रधानादौ गौणो ऽस्तु तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षतेत्यादौ सह पठितवाक्ये गौणत्वस्यावश्यं वाच्यत्वादिति तामिमामाशङ्कामपाकरोति ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ।

ईक्षणशब्दो गौण इति चेन्न, आत्मशब्दात् "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्तदैक्षत" इत्यादिना प्रकृते सदीक्षितरि जगत्कारणे तत्सत्यं स आत्मेति चेतनवाच्यात्मशब्दस्य प्रयोगात्प्रधानादेश्चाचेतनत्वादित्यर्थः । यच्चोक्तं गौणप्रायपाठ इति तदपि न । तत्तेज ऐक्षत इत्यादावपि तेजआद्यभिमानिदेवतानामेवेक्षितृत्वस्य अभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रेणैव व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । मुख्यार्थसंभवे गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चेति । नन्वात्मशब्दस्यापि नानार्थतया प्रकृते भवत्यूर्मी जलात्मिकेत्यादिवदविभागाधारवाचित्वमेवास्तु तत्राह ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।

"आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं

---

(१) अयं पाठः २ पु० मा० ।

यावन्न विमोच्ये ऽथ संपत्स्य" इति वाक्यशेषे सदात्मनिष्ठस्य मोक्षकथनाच्चेतनवाच्येवायमात्मशब्दः "तरति शोकमात्मविदि"त्यादिश्रुत्यन्तरे चेतनरूपात्मज्ञानादेव संसारनिवृत्त्यवगमादित्यर्थः। यच्चोक्तमात्मशब्दो नानार्थ इति। तदपि न। निरुपपदात्मशब्दस्याचेतने प्रयोगादर्शनाल्लाघवाच्च चेतन आत्मा पुरुष इतिकोषादिभ्यश्च चेतनमात्रशक्तत्वात्, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, अविभागलक्षणगुणेनान्यत्रात्मशब्दस्य गौणत्वसंभवात्, अस्ति च श्रुत्यन्तरे ऽपि जगत्कारणे निरुपपद आत्मशब्दः "आत्मा वा इदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय" मिति तस्मात्तदेकवाक्यतया ऽपि स आत्मा तत्त्वमसीतिवाक्ये चेतनवाच्येवात्मशब्दो न पुनरैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्र समानार्थकः तथा सति पौनरुक्त्यापत्तेः अस्मन्मते च ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यनेन भवदुक्तात्मताया एव जगत्कारणे लब्धत्वान्न पौनरुक्त्यम्। स आत्मेत्यस्य चेतनार्थत्वादिति। ननु प्रधानोपासकस्यापि क्रममुक्तिः श्रूयत इति युक्तस्तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेश इत्याशङ्कायामाह।

हेयत्वावचनाच्च।

साक्षान्मोक्षहेतुत्वं परित्यज्य परंपरया मोक्षहेतुत्वे तदा तात्पर्यं कल्प्येत यदि सच्छब्दवाच्याया देवताया हेयत्वं मुमुक्षोः क्वापि श्रुत्योच्येत नत्वेवं अतो हेयत्वावचनात्साक्षान्मोक्षहेतुज्ञानविषयश्चिदात्मा मु-

ख्येक्षितैवात्र ग्राह्य इत्यर्थः। "तस्य तावदेवचिरं-यावन्न विमोक्ष्ये" इति ज्ञेयान्तरनिरसनमपि क्रम-मुक्त्यभिप्रायेणेत्यनुचितं स्यादितिबोध्यम्। नन्वेवं-मात्मशब्दादिहेतुत्रयेण प्रधानादावचेतने मा भवतु ईक्षणशब्दो गौणः सर्गादौ तूत्पद्यमाने जोवविशेषे तु गौणः स्यात् अदृष्टादिद्वारासन्नक्रियाकारित्वगु-णयोगात्, आत्मशब्दादीनां त्रयाणां सूत्रत्रयोक्तानामनुपपत्तेश्चेत्याशङ्कापरसूत्रत्रयेणेक्षणशब्दस्य जीवे गौ-णत्वं निराकरोति।

स्वाप्ययात्।

स्वाप्ययश्रवणादपि गौणो नेक्षणशब्दः जी-वेष्वित्यर्थात्, एतदेव हि सत्कारणमीक्षितं प्रकृत्य श्रूयते "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मा-देनं स्वपितीत्याचक्षत" इति। तत्र पुरुषशब्दोक्तस्य जीवस्य लयाधारभूतमेव स्वशब्दोक्तं वस्तु सदाख्यं जगत्कारणमवगम्यते तच्च न जीवो भवितुमर्हति लयस्य भेदतन्त्रत्वेन स्वस्मिन्स्वलयासंभवात् अतः स-दीक्षणश्रुतिर्जीवे ऽपि न गौणीत्यर्थः। नन्वाकाशादी-नां पराऽप्रतिष्ठताभावेन स्वप्रतिष्ठितत्वव्यवहारवदेव-जीवानामपि पराप्रलीनत्वेनैव स्वाप्ययव्यवहारः श्रौ-तो ऽस्तीति तत्राह।

गतिसामान्यात्।

मुख्य एवात्र स्वाप्ययो भवति कुतो गतिसामान्यात् "अथास्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि"त्युत्तरवाक्ये सह पठितैर्मनआदिभिर्जीवानां गतेरप्ययस्य समानत्वौचित्यादित्यर्थः । मनआदीनां हि गतिः स्वभिन्नेष्वेव प्राणादिषु उक्ता तत्सहपाठाच्च । अथास्य प्रयत इति जीवस्य प्रयाणमपि स्वभिन्नवस्तुन्येवोचितं, तथा चाकाशदृष्टान्तवदत्र न गौणः स्वाप्ययोऽपि तु मुख्य एव मुख्यसहपाठादित्यर्थः किं च ।

श्रुतत्वाच्च ।

(*अत्रैव प्रकरणे वाक्यशेषे यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्मनां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्तीत्यादिदृष्टान्तैर्जीवानां मुख्यस्यैव स्वाप्ययस्य श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः[1]) तथा । श्रुत्यन्तरे मुख्यस्यैव स्वाप्ययस्य श्रुतत्वादपि मुख्यएवात्रापि स्वाप्ययो ग्राह्यः । श्रुत्यन्तरं च तद्यथा " प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तर" मिति अत्र हि स्वाभिन्ने प्राज्ञे जीवस्याप्ययः शब्दादेव श्रूयतइति । एतदेवाचार्यो वदिष्यति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रइति अथैवं स्वभिन्ने कथं स्वशब्द इति चेन्न, सर्वजीवानामात्म-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

तया ब्रह्मण एव मुख्यस्वशब्दार्थत्वादिति । ये तु स्वाप्ययादितिसूत्रद्वयेनापि यथा कथं चित्प्रधानकारणतानिराकरणमेव वर्णयन्ति तेषां जीवानिराकरणन्यूनता सूत्रकारस्यापरिहार्या । कथं वा शरीरादिष्विव प्रधाने ऽपि जीवस्य स्वत्वेन स्वाप्ययहेतुना प्रधाननिराकरणं संभवतीति न विद्मः । यदपि गतिसामान्यादितिसूत्रे सर्ववेदान्तानां चेतनकारणत्वे तात्पर्यस्य समानत्वादित्यर्थं व्याख्याय तेन हेतुना प्रधानकारणत्वं निरस्यतइति वर्णयन्ति तदप्यसारम् । चेतनकारणतावाक्यानां सर्वेषामेव परैरुपचारपरत्वाभ्युपगमेन तथाविधतात्पर्यस्यैवासिद्धेः । एतेन श्रुतत्वाच्चेत्यस्य सूत्रस्यापि साक्षाच्चेतनकारणत्वश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणमित्यर्थो ऽप्यपास्तः । सर्वविदित्यादिश्रुतिष्वपि देशकालादिविशेषव्यवस्थितसर्गहेतुत्वेन सर्वज्ञत्वाद्युपचारस्यैव परैरभ्युपेयत्वादीक्षणश्रुताविवेति न किं चिदेतत् । इदं पुनरिहावधेयम् । आचार्यैरभ्युपगमवादमाश्रित्यैव श्रुतितात्पर्यदार्ढ्यार्थं सूत्रषट्केन गौणत्वमीक्षणस्वाप्ययादीनां निराकृतं, वस्तुतस्तु मुख्यार्थे बाधकाभावेन गौणत्वमेवाप्रसक्तमिति बोध्यम् । यदि वापूर्वार्थकल्पनामात्रभिया श्रुतिषु गौणी वृत्तिराश्रीयेत तदा को ऽपि श्रौतोऽपूर्वः पदार्थो न सिद्ध्येत् सर्वत्रैव लक्षणादिना दृष्टमात्रार्थतासंभवादिति जितं प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकैश्चार्वाकैरिति, तस्मादीक्षणस्वाप्ययादिश्रुतिभिरेव प्र-

धानजीवाद्यतिरिक्त ईक्षितेश्वरः सिध्यतीति मन्तव्यम्। प्रधानादिव्याहत्तेरसिद्धौ श्रुत्यन्तरस्याप्रदर्शनात्। तस्मादीक्षत्यधिकरणेनैव प्रसाधितं ब्रह्माख्यैकरसैस्तत्तद्विशेषगुणमात्रैरेवावधारयिष्यतइत्यवधेयम् अन्यथा चानन्दमयाकाशाद्यधिकरणपरंपरास्वभ्यासब्रह्मलिङ्गादिहेतूनां वक्ष्यमाणानामसिद्ध्यापत्तेः। ब्रह्मण एवाऽसिद्धत्वेन तदभ्यासतल्लिङ्गादीनामप्यसिद्धेरिति शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेणाशेषविशेषतो ब्रह्म शास्त्रात्सिद्ध्यतीत्युक्तं, तत्रेक्षत्यधिकरणे स्वरूपतो ब्रह्मधर्मी प्रसाधितः इदानीमुच्चावचास्तद्गता गुणविशेषाः कल्पिता नामरूपकर्मादयः उपासनाद्यर्थं प्रतिपाद्या भवन्ति तदर्थं येषुयेषु वाक्येषु तत्तद्गुणवद्ब्रह्मपरेष्वापाततो ब्रह्मपरत्वं संदिह्यते, अन्यसाधारणधर्मनामादिभेदात्, तानि वेदान्तवाक्यानि परब्रह्मत्वेन मीमांस्यानि तत एव तत्तद्वाक्योक्तगुणानां ब्रह्मणि प्रतिपादनसिद्धेरित्येतदर्थमेतत्पादसमाप्तिपर्यन्तः परो ग्रन्थ आरभ्यते।

आनन्दमयो ऽभ्यासात्।

तैत्तिरीयके "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "तदेषाभ्युक्ता" "सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्सो ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते" त्यनेनादौ सत्यत्वादिगुहाप्रविष्टत्वात्तद्गुणैर्ब्रह्मोपास्यत्वेन विधायास्यानन्तत्वगुहाप्रवेशौ प्रतिपादयितुं

ब्रह्मणः सकाशादाकाशादिक्रमेणान्नमयविराट्पुरुषपर्यन्तां सृष्टिमुक्त्वा पश्चादन्नमयमारभ्यान्तरतः क्रमेण सर्वान्तर आनन्दमय आम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यो ऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इति तत्र संदिह्यते, किमयमानन्दमयः प्रकृतं ब्रह्मैव, किं वा हिरण्यगर्भो, ऽथ वा प्रधानादिरिति, तत्र प्रतिभाति हिरण्यगर्भ एवायमानन्दमयः, अन्नमयादिविकारात्मप्राये पाठाद्विकारार्थकमयट्शब्दश्च हिरण्यगर्भे युक्तः सुखात्मकसत्त्वकार्यत्वात्। ननु ब्रह्मणि पुच्छत्वेनैव ब्रह्मणो निर्देशात्प्रकरणापेक्षया शब्दस्य बलवत्त्वाच्च। अथ वा प्रधानमेवास्तु तथा प्राचुर्यार्थकमयटः सुखदुःखमोहात्मकैः प्रधाने संभवात्, न तु ब्रह्मणि आत्मनो निर्गुणचिन्मात्ररूपत्वात्, तथा चानन्दादयः प्रधानस्येति वक्ष्यतीति। तत्रायं सिद्धान्तः आनन्दमय आत्मा ब्रह्मैव, कुतः अभ्यासात् ब्रह्मण्यानन्दमयतायाः पुनःपुनर्वचनात्, "ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः" "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति" वाक्यशेषे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती" त्यादिश्रुत्यन्तरेषु चेत्यर्थः। ननु प्रचुरानन्दत्वस्यैवायमभ्यासो नानन्दमयत्वस्येति चेन्न। अरण्यमयो ग्राम इत्यादाविवात्र मयटःप्राचुर्यार्थताया एवोत्तरसूत्रेण वक्ष्यमाणत्वात्," नन्वेवं सहपाठादन्नमयादिरपि ब्रह्म स्यात्

आनन्दमयत्ववदन्नमयत्वादेरप्यौपाधिकत्वसंभवादि-
ति चेत् । न । अन्नादिष्वेव ब्रह्मदृष्टेः कथनात् न पु-
नर्ब्रह्मण्यन्नादिप्राचुर्य्यस्येति वैषम्यात् । अथैवमानन्द-
मयस्य ब्रह्मत्वे कथं तदवयवे ब्रह्मशब्दप्रयोगो "ब्रह्म-
पुच्छं प्रतिष्ठे"ति । मैवम् । सोपाधिनिरुपाधिभेदेनाव-
यवविभागकल्पनात् । ननु भवन्मते ऽधिष्ठानरूपस्य ब्र-
ह्मणो ऽनानन्दत्वात्कथमानन्दमयावयवत्वमिति चेत्,
यथा अप्राणस्याप्याकाशस्य प्राणाधारत्वेन काल्प-
निकं प्राणमयपुच्छरूपप्रतिष्ठात्वं तथैवेति गृहाण ।
यथा चानन्दस्य नात्मस्वरूपत्वं न वाऽऽत्मधर्मत्वं त-
थोक्तं पञ्चसूच्यां,वच्यते चा'नन्दादयः प्रधानस्य' "प्रि-
यशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे' इतिसूत्रयो-
रिति ग्रन्थबाहुल्यभिया नेह प्रस्तूयते,तस्माद्ब्रह्मणः स-
त्यसंकल्पत्वादिवत्पूर्णानन्दत्वमप्यौपाधिकमप्युपास्त्या-
र्थमेवात्र मीमांसितं, न पुनश्चैतन्यवदात्मधर्माभिप्राये-
णेति मन्तव्यम् । एतेनानन्दमयवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वा-
वधारणेन तद्वाक्यशेषीभूता अपरे ऽपि गुणा "एष ह्ये-
वानन्दयति भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य"
इत्यादिभिरुक्ताः ब्रह्मणि प्रतिपादिता भवन्तीत्याश-
यः । आधुनिकास्तु श्रुतावानन्दमयः कारणोपाधिर्जी-
वो वा भवतु, न तु ब्रह्म, ब्रह्मणः पुच्छत्वेनैव निर्द्देशात्
आनन्दमयस्य विकारप्राये पाठाच्च । सूत्राणित्वेवं
योजनीयानि आनन्दमयवाक्ये ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र
मुख्यमेव ब्रह्म ग्राह्यं, न तु गौणं हिरण्यगर्भादि । कु-

त: अभ्यासात्, असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेदवेदिति निगमनश्लोके ब्रह्मण: केवलस्य पुनरुच्यमानत्वात्, निरुपपदब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वात् आगामिसूत्रेषु च विकारादिशब्दानवयवादिलक्षणया व्याख्याय यथा कथं चिदर्थ: कर्तव्य इत्याहु: । तच्चिन्त्यम् । सर्वे यथाश्रुतार्थत्यागानौचित्यात् (*लिङ्गपुराणादिविरोधाच्च, यथा लैङ्गे शिववाक्यम् ।

अन्नमयो ऽसौ भूतात्मा सो ऽन्नप्रचुरको यत: ।
प्राणमयश्च प्राणात्मा संकल्पात्मा मनोमय: ॥
विज्ञानात्मा जीव एव विज्ञानमय उच्यते ।
य आनन्दमयो ह्यात्मा दयात्मा परमेश्वर: ॥
सो ऽहमेव जगत्सर्वमहं सर्वत्र संस्थित: ।

इति[१]) । ननु विकारवाची मयडन्ताऽनन्दमयशब्द औपाधिकनित्यानन्दं परं ब्रह्म न वक्तुमर्हति, ब्रह्मणो ऽकार्यत्वात्, किं तु तत्कार्यभूतं हिरण्यगर्भादिकमेवेत्याशङ्कामपाकरोति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ।

अन्नरसमयसाहचर्येणानन्दविकारवाचकान्मयट्शब्दान्नानन्दमय: परब्रह्मेति चेन्न, प्राचुर्य्यात्, "स एको ब्रह्मण आनन्द" इत्यादिवाक्यशेषे प्राचुर्य्यश्रवणान्न

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

विकारार्थतेति शेषः । यच्चोक्तं सहपठितस्यान्नरसमयस्य विकारत्वम् । अन्नात्पुरुषइति श्रवणादिति तन्न, अन्नात्पुरुष इतिवचने तस्यान्नविकारत्वमेवायाति, न त्वन्नरसविकारत्वम्, अन्नरसमय एव च पुरुष आद्यपर्य्यायप्रोक्तो ऽन्नमय इति, अतो नास्ति विकारप्रायपाठः, प्रत्युत प्राणमयमनोमयादिप्राचुर्य्यप्रायपाठादन्नरसमयस्यापि तत्प्राचुर्य्यार्थकतैव निर्णीयते । प्राणमयान्तर्गताकाशस्यापि प्राणप्राचुर्य्यस्यैवानुभवसिद्धत्वात्प्राणविकारत्वानुपपत्तेश्च, आनन्दमयस्य च प्राचुर्य्यार्थकत्वं श्रुतेरेवावगम्यते । मनुष्यमारभ्योत्तरोत्तरस्मिंस्थाने शतगुणानन्दमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वप्रतिपादनादिति । इतश्च न विकारार्थे मयट् ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।

आनन्दहेतुत्वं ह्यानन्दमयस्य व्यपदिशतीति वाक्यशेषः "एष ह्येवानन्दं याती"ति आनन्दयतीत्यर्थः स च व्यपदेश एवकारघटितो न विकारत्वे सत्युपपद्यते । आनन्दमयानन्दयितुरन्यस्यापि प्रसक्तेः । यद्वा आनन्दहेतोर्ब्रह्मणो ऽप्यानन्दमयमध्ये (*पुच्छरूपेण[1] व्यपदेशान्न विकारार्थतेत्यर्थः । तथा प्राणहेतोराकाशस्य प्राणमयमध्ये पाठात्प्राणमयस्यापि न विकारार्थतेति प्राचुर्यार्थतैव सर्वत्र ग्राह्या, मनोमयविज्ञा-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।